

TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ANSİKLOPEDİSİNDE KUDÜS MADDESİ

KUDÜS

ÖMER FARUK HARMAN

Lut gölünün bulunduğu çukur alanın batısında ve bu alandan fay diklikleriyle ayrılmış olan Yahudiye platosunun dalgalı yüzeyi üzerinde kurulmuştur. Lut gölüne 24, Akdeniz kıyılarına kuş uçuşu mesafe olarak 52 km. uzaklıkta bulunan şehrin deniz seviyesinden yüksekliği Harem-i şerif'te 747 metredir.

Adı. Tarihi oldukça eski olan Kudüs şehrinin adının geçtiği bilinen en eski belge milattan önce XIX ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinleridir (IDB, II, 843; EJd., IX, 1379). Milattan önce XIV. yüzyıla ait Tell Amarna mektuplarında şehrin adı Urusalim, Geç Asur metinlerinde Urusilimmu veya Ursalimmu, İbrânîce Masoretik metinde Yruşlm, bazan da Yruşlym biçiminde yazılmakta ve Yerûşalayim, Eski Ahid'in Ârâmîce metinlerinde Yerûşâlêm şeklinde telaffuz edilmektedir. Grekçe Hierosolyma adı şehrin kutsallığını (hieros = kutsal) yansıtmaktadır. Latince'ye Jerusalem ve Jerosolyma olarak geçmiştir. Kudüs şehrinin Batı dillerindeki adı da Jerusalem'dir.

Kudüs şehrinin İbrânîce adı olan Yeruşalayim (Yeruşalem) iki ayrı kelimedenden oluşmaktadır. İlk kısmı teşkil eden yerunun menşei ve mânası tartışmalıdır. Kelimenin “korkmak” anlamındaki yârê veya “görmek” anlamındaki râ'âhtan, hatta “sahip olmak, vâris olmak” mânasındaki yârâştan geldiği ileri sürülmüştür. Ancak “kurmak, tesis etmek” mânasındaki yârâhtan gelmesi daha muhtemeldir. Bu son görüşü benimseyen Saadia Gaon, Ahd-i Atîk'in Arapça tercümesinde İşaya'daki (44/28, 51/17) Yeruşalayim kelimesini “Dârüsselâm”, 40/2'deki Yeruşalayim'i ise “Medînetüsselâm” olarak çevirmiştir (DB, III/2, s. 1318). Kelimenin ikinci kısmını oluşturan şalayimin aslı şalem veya şalimdir. Bu kelimenin

“barış” anlamına geldiği ileri sürüldüğü gibi Batı Sâmilîleri’nde bir tanrı ismi olan Şulmanu veya Şalim’den geldiği de iddia edilmiştir. Şehrin orijinal adının Iruşalem olması ve “tesis etmek” mânasındaki yârâh fiil kökünden Iru ile milâttan önce II. binyılın ilk yarısında karşılaşılan ve Batı Sâmilîleri’nde bir tanrı olan Şulmanu yahut Şalim kelimelerinin birleşmesinden oluşması daha muhtemel görünmektedir. Çivi yazılı metinlerde ur veya uru, İbrânîce’de ‘ir “şehir” demektir. Bu durumda Iruşalem “Şalim’in şehri” anlamına gelmektedir. Kudüs ilk dönemlerde ilâh Şulmanu veya Şalim’in ibadet merkezi olduğu, diğer taraftan eski Sâmi gelenekte bir şehrin o şehri kuran kişi yahut tanrının adıyla anılma geleneği bulunduğu için kelimenin “Şalim’in şehri” mânasına geldiği iddia edilmekte (DBS, IV, 898), “barışın şehri” (şalom = selâm) biçimindeki geleneksel yorumun hem etimolojik hem tarihî yönden hatalı olduğu ileri sürülmektedir (IDB, II, 843). Tell Amarna mektuplarında şehir Betşalem (Şalem’in evi) şeklinde anılmaktadır.

Kudüs şehri Moriya (Moriah, II. Tarihler, 3/1), Yebus (Hâkimler, 19/10), Sion, Dâvûd’un şehri (II. Samuel, 5/7, 9; I. Tarihler, 11/5, 7) ve Ariel (İşaya, 29/1) gibi isimlerle de anılır. Öte yandan buraya şehir, adalet yurdu (Yeremya, 31/23), inananlar şehri, barış şehri, doğruluk şehri (İşaya, 1/26), Allah’ın şehri (‘ir Elohim; Mezmur, 46/4), orduların rabbinin şehri (‘ir Yahveh şebâôt; Mezmur, 48/8), mukaddes şehir (‘ir haqqodeş; Nehemya, 11/18) gibi isimler de verilmiştir (DB, III/2, s. 1319; EJD., IX, 1379). Şehrin Arapça’daki adı olan Kuds’ün bu son isimden geldiği belirtilmektedir.

Müslümanlar da şehre çeşitli isimler vermiş olup bunların başında “bereket, mübarek olmak” anlamına gelen Kuds yer almaktadır (Lisânü’l-‘Arab, “kds” md.). Şehrin en yaygın adı olan kuds kelimesi Ârâmîce kudşadan gelmektedir ve bu kelime şehri değil mâbedi ifade etmektedir. X. yüzyılın başında Karâî bilginler Kudüs şehrini Beytûlmakdis, mâbedin bulunduğu alanı da Kuds diye adlandırmaktaydılar. İbrânîce’nin yerine Ârâmîce’nin geçtiği XI. yüzyıla ait

mektuplarda Kudüs şehrine “İr hakkodeş” deniyordu ki bunu “kutsal şehir” yerine “mâbed şehri” diye tercüme etmek daha doğrudur (EI2 [Fr.], V, 322). Müslümanların kullandığı İliya ismi Romalılar’ın şehre verdikleri Aelia isminin Arapçalaşmış şeklidir. İslâmî kaynaklarda “İliyâ medînetü beyti’l-makdis” şeklinde de geçmekte ve kısaca İliyâ veya Beytülmakdis (Beytülmukaddes) denilmektedir (Yâkût, IV, 353; V, 193-201; İbn Kesîr, VIII, 373). Aslı Ârâmîce Beth makdeşa, İbrânîce Beth ha-mikdaş olan Beytülmakdis başlangıçta mâbedi ifade ederken zamanla şehrin tamamı için kullanılmış, mâbedin alanı ise “harem” diye adlandırılmıştır.

Kur’an’da Kudüs ismi geçmediği gibi İslâm kaynaklarında bu şehrin adı olarak zikredilen diğer isimlere de rastlanmamaktadır. Ancak müfessirler, Kur’an’daki “el-Mescidü’l-Aksâ” (el-İsrâ 17/1), “mübevvee sıdk” (Yûnus 10/93) ve “el-arzü’l-mukaddese” (el-Mâide 5/21) gibi tabirlerle ya Kudüs’teki Beytülmukaddes’in (Taberî, XV, 16-17) ya da genellikle söz konusu şehrin de içinde bulunduğu Filistin topraklarının kastedildiğini belirtmişlerdir (Fahreddin er-Râzî, XI, 196-197). Öte yandan Elmalılı Muhammed Hamdi âyette geçen el-Mescidü’l-Aksâ’nın Beytülmakdis, mübarek kılındığı haber verilen çevresinden de Kudüs ve civarı olduğunu söylemektedir (Hak Dini, IV, 3144-3145). Mescid-i Aksâ tabiri, İslâm’ın ilk dönemlerinde bazan Kudüs için de kullanılmakla birlikte asırlar boyunca bununla özellikle Harem-i şerif kastedilmiştir (EI2 [Fr.], VI, 695).

Yahudi dinî literatüründen Midraş Tehillim’de Kudüs’ün yetmiş isminden bahsedilmektedir (a.g.e., V, 322; Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme, s. 574). Roma İmparatoru Hadrien, Kudüs’ü putperest bir şehir olarak yeniden inşa edince ona Colonia Aelia Capitolina adını vermiştir. Şehre Roma kolonisi olduğu için Colonia, Hadrien şerefine inşa edildiği için onun ilk adı olan Aelius’a nisbetle Aelia ve Jüpiter Capitolin’e ithaf edildiği için de Capitolina denilmiştir.

Tarih. Kudüs'ün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Şehirde bulunan milâttan önce IV. binyıla ait çömlekler, bu binyılın son bölümünde şehrin güneydoğu kısmında bir kavmin yaşadığını, ilk ve orta Bronz çağına ait bulgular, III. binyılda ve II. binyılın ilk devirlerinde Hiksoslar dönemi ve öncesinde bu bölgede insanların bulunduğunu göstermektedir. İslâm tarihçilerine göre ilk kurucuları Amâlîka olan Kudüs şehri, tarih sahnesine ilk defa Erken Bronz çağında diğer bazı eski Ken'ân şehirleriyle birlikte çıkmıştır. XIX ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinlerinde Kudüs bir Ken'ân site devleti olarak zikredilir (Franken, s. 17-30).

Kudüs (Yeruşalayim) adı Tevrat'ta hiç geçmemektedir. Tevrat'ta bahsedilen Salem şehrinin Kudüs olduğu yolundaki geleneksel görüş doğru ise Eski Ahid'de şehirden ilk defa Hz. İbrâhim'in çağdaşı olan ve onunla görüşen Kral Melkisedek sebebiyle bahsedilmektedir (Tekvîn, 14/18). Diğer taraftan Tevrat'a göre Hz. İbrâhim'in, oğlu İshak'ı kurban etmek istediği Moriya (Moriah) diyarındaki dağın Hz. Süleyman'ın mâbedi yaptırdığı Moriya tepesi olduğu yahudi ve hıristiyan geleneğince kabul edilmektedir (II. Tarihler, 3/1). Ancak bu, gerek Moriah kelimesinin etimolojisi ve anlamı gerekse delâlet ettiği yer yönünden tartışmalıdır (bk. İSMÂİL).

Geç Bronz çağında (m.ö. XV. yüzyıl civarı) Filistin'e gelen Hurriler Kudüs'te yeni yapılar inşa etmişlerdir. Tell Amarna mektuplarının yazarlarından biri ve muhtemelen bir Hurri olan Abd-Hiba, XIV. yüzyılda Mısır'ın tebaası olarak Kudüs'te hüküm sürmüş ve Mısır Firavunu IV. Amenofis'e (m.ö. 1375-1366) yazdığı mektupta Kudüs'le ilgili bazı hususlardan söz etmiştir (a.g.e., s. 30-39).

Mısır'dan çıktıktan ve çölde kırk yıl kaldıktan sonra Yeşu önderliğinde Filistin topraklarına giren İsrâiloğulları kendilerine saldıran Kudüs Kralı Adoni-tsedek ve müttefiklerini mağlûp etmiş, fakat Yebusîler'in hâkim olduğu Kudüs'e girmemişlerdir (Yeşu, 10/1-43). Ken'ân diyarının İsrâiloğulları arasındaki taksimatında Kudüs Bünyamin sıbtına düşmüşse de (Yeşu,

15/8) Dâvûd'un şehri almasına kadar Yebusîler'in elinde kalmıştır. Eski Ahid'de verilen bilgilere göre Yeşu'nun ölümünün ardından Yahuda ve Simeon kabileleri Kudüs'e saldırarak kralı esir almış ve şehri yakmışlar (Hâkimler, 1/1-8), ancak Yebusîler'in hâkimiyeti devam etmiştir.

Dâvûd bütün İsrail'e kral olunca Yebusîler'in hâkim olduğu Kudüs'e karşı harekete geçip Sion Hisarı'nı almış ve buraya Dâvûd'un şehri adını vermiştir (II. Samuel, 5/6-9). Kudüs'ü krallığın merkezi yapan Dâvûd şehri güçlendirmiş, Yebusîler'in Zion (Sion) dedikleri hisarı yeniden imar etmiş, kendisine bir ev yaptırmış, orayı dinî bir merkez haline getirmek istemiş ve bunun için ahid sandığını Kudüs'e getirterek sarayına yakın bir yerdeki çadıra yerleştirmiştir (II. Samuel, 7/12-13). Bir mâbed yapmak için gerekli malzemeyi toplamışsa da Rab buna izin vermemiştir (Mendenhall, s. 42-52). Hz. Dâvûd'dan sonra oğlu Süleyman yedi yıl içinde Kudüs'te muhteşem bir mâbed (Mescid-i Aksâ) inşa etmiş, ayrıca kendisine bir saray yaptırmış, ahid sandığını bulunduğu yerden alarak mâbeddeki özel yerine koymuş, Kudüs'ün çevresine duvar çektirmiştir (I. Krallar, 3/1; 5-7; 8/1-6; 9/15). Hz. Süleyman'ın vefatı üzerine krallık ikiye bölününce Kudüs güneydeki Yahuda Krallığı'nın merkezi olmuştur.

Süleyman'ın oğlu Rehoboam'ın krallığında Mısır Kralı Şişak Kudüs'e savaş açmış, mâbedin ve kral evinin hazinelerini alıp götürmüştür (I. Krallar, 14/25-27). Yaklaşık seksen yıl sonra şehir tekrar yağmalanmış (II. Tarihler, 21/17), buna rağmen nüfusu artmaya devam etmiş, şehirde çeşitli mahalleler oluşmuştur. Yahuda Kralı Amatsya'nın saltanatında Kuzey Krallığı'nın kuvvetleri Kudüs'e girmiş, Kudüs duvarının bir kısmını yıkmış, mâbeddeki ve kral evindeki değerli eşyayı almıştır (II. Krallar, 14/11-14). Ardından Yahuda kralları Uzziya ve Yotam yıkıntıları onarmış ve duvarları sağlamlaştırmışlardır (II. Tarihler, 26/9; 27/3). Kral Uzziya zamanında şehirde deprem olmuş (Amos, 1/1), Ahaz döneminde Kudüs İsrail kralı tarafından kuşatılmışsa da bu kuşatma başarılı olmamıştır (II. Krallar, 16/5). Kral Hizkiya, Ahaz'ın kapattığı mâbedi yeniden açmış, ibadeti başlatmış fakat saray ve mâbedin hazinelerini

Asurlular'a teslim etmiştir. Asurlular şehri kuşatmışlarsa da veba salgını sebebiyle işgal sonuçsuz kalmıştır. Menasseh şehre dış duvar yaptırmış, çeşitli onarımlarda bulunmuştur (II. Tarihler, 33/14). İsrail krallarının putperestliğe meyletmeleri (II. Krallar, 16/2 vd.), peygamberlere zulmetmeleri (II. Tarihler, 24/21) ve halkın yoldan çıkması gibi sebeplerle Kudüs'ün başına felâketler gelmiş, Kral Yehoyakim zamanında Bâbil Kralı Nebukadnezzar (Buhtunnasr) Kudüs'e girerek kralı emri altına almış, pek çok insanla birlikte mâbedin değerli eşyalarını da götürmüştür. Üç yıl sonra kralın isyan etmesi üzerine 597'de Kudüs'e ikinci defa giren Nebukadnezzar, bu defa mâbedin kalan eşyalarıyla birlikte yeni kral Yehoyakin'i Bâbil'e götürmüş, onun yerine Tsedekiya'yı kral yapmıştır (II. Krallar, 24/1-16; II. Tarihler, 36/6-7). On yıl sonra Tsedekiya'nın saltanatında Nebukadnezzar'ın üçüncü defa Kudüs'e yürüyerek şehri kuşatması üzerine korkunç bir açlık baş göstermiş, nihayet şehir düşmüş, mâbed, saray ve genel olarak Kudüs ateşe verilmiş, duvarlar yıkılmış ve halkın bir kısmı sürgün edilmiştir (II. Krallar, 25). Kur'an'da da telmihte bulunulan (el-İsrâ 17/4-5) bu hadise üzerine bazı yahudi zümreleri Hicaz'daki çeşitli şehirlere yerleşmişlerdir. Bundan sonra Kudüs elli yıl boyunca harabe halinde kalmıştır. Nihayet milâttan önce 538'de şehre dönen Zerubbabel mâbedin temellerini atmış (Ezra, 3/8), 444 yılına doğru Nehemya şehrin duvarlarını tekrar inşa etmiş, Ezra da Mûsâ şeriatının otoritesini yeniden tesis ederek Kudüs'ü Yahudiliğin dinî merkezi yapmıştır.

Bâbil esareti sonrasında Kudüs Pers hâkimiyetine girmiş (m.ö. 538), ardından Makedonyalı Büyük İskender şehri almış (332), onun 323'teki ölümünü takiben şehir çeşitli savaşlar görmüş, önce Mısırlı Ptolemaioslar, daha sonra 198'den itibaren Selevkiler (Selevkoslar) şehre hâkim olmuşlardır. Milâttan önce 168'de Antiochus (Antiokhos) IV. Epiphanes, Yunan ilâhlarının heykellerini koymak suretiyle mâbedi kirletmiş, bunun üzerine Makkabi isyanları başlamış ve mâbed temizlenmiştir. Haşmonain (Hasmonlu hânedanı) kralları mâbedin yanına bir kale yaptırmışlardır (a.g.e., s. 53-74). Helenistik dönemin (332-63) ardından 63 yılında Pompeus

Kudüs'ü işgal etmiş, şehri kuşatan duvarların bir kısmını yıktırması, Crassus 54'te mâbedi yağmalamış, 40 yılında Partlar şehri ele geçirmiş, Büyük Herod 37'de şehri alıp duvarları onarmış, çeşitli yapıların yanında mâbedi yeniden inşa etmiştir. Bu inşa işi milâttan önce 20'de başlamış, Hz. Îsâ zamanında da sürmüştür. Herod kaleyi takviye etmiş ve ona Antonia adını vermiştir. Herod öldüğünde Kudüs'ü tamamen veya kısmen kuşatan iki duvar bulunmaktaydı. Herod Agrippa milâttan sonra 42-43'te bir üçüncü duvarın inşasına başlamıştır (Peters, s. 61-87). 70 yılında bu defa da Romalı kumandan Titus şehri kuşatmış, bu sırada mâbed ve hemen hemen bütün şehir yanmıştır. Titus, Batı duvarındaki bir bölüm ve üç kule hariç duvarları yıktırmıştır.

İmparator Hadrien zamanında Romalılar Kudüs'ün harabeleri üzerinde yeni bir putperest şehir kurmak isteyince yahudiler ayaklanmış, ayaklanma bastırıldıktan sonra (135) şehrin inşası tamamlanmış, adı da Colonia Aelia Capitolina olarak değiştirilmiş ve Aelia (Ar. İliyâ) adı uzun asırlar varlığını korumuştur. Hz. Süleyman'ın, arkasından Zerubbabel'in, daha sonra Herod'un inşa ettirdiği mâbedlerin yerine Jüpiter Capitolina'ya ithaf edilen bir tapınak, ardından Merkad-i Îsâ Kilisesi'nin inşa edileceği yere de Afrodit Mâbedi yapılmıştır. Şehre girmeye kalkışan yahudilere ölüm cezası konmuş, ancak İmparator Konstantinos bu yasağı kaldırmıştır. Konstantinos'un annesi Helena 326'da Zeytindağı'nda bir kilise yaptırmıştır. 333'te Konstantinos'un emriyle Hz. Îsâ'nın çarınha gerildiği kabul edilen yerde (Saint S pulcre, Holy Sepulcher) Merkad-i Îsâ (Anastasis) Kilisesi inşa edilmeye başlanmış, inşaat 335'te tamamlanmıştır. Konstantinos'un Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra şehirde kiliseler yaptırmasının ardından Süleyman Mâbedi'nin bulunduğu yerde Jüpiter Capitolina için inşa edilen tapınak yıkılmış olmalıdır. Üzerinde yahudilerin ağlamasına ve yılda bir defa yağ sürmelerine izin verilen taş (lapis pertusus) kurbanlar mihrabının temelindeki kaya olup (şimdiki Kubbetü's-sahre'nin örttüğü el-hacerü'l-muallaka denilen kaya) herhalde o sırada açıktaydı (İA, VI, 954). Hıristiyanlar, Hz. Îsâ'nın sözlerine hürmeten (Matta, 24/2) Süleyman

Mâbedi'ni yeniden inşa etmeyi reddettiklerinden burası müslümanların fethine kadar harabe halinde kaldı. 614'te Sâsânîler tarafından işgal edilen Kudüs'ü 629'da Bizans İmparatoru Herakleios kurtarmış ve İranlılar'dan geri aldığı kutsal haçı Kudüs'teki yerine koymuş, şehir 638'de müslümanlar tarafından fethedilmiştir.

İlâhî Dinlerde Kudüs'ün Yeri. Kudüs şehri Tevrat'ta sadece bir defa Salem adıyla zikredilmektedir (Tekvîn, 14/18). İshak'ın kurban olarak takdim edildiği Moriah dağının Süleyman Mâbedi'nin yapıldığı yer olduğu iddiası tartışmalıdır. Şehrin krallık ve ibadet merkezi oluşu Hz. Dâvûd'la başlamaktadır (II. Samuel, 6-7; bablar, 24/18-25; I. Tarihler, 21/18-22). Birinci mâbed döneminde mâbedin bulunduğu tepeye Sion tepesi denilmekteydi, Sion adı Kudüs'ün tamamını da ifade ediyordu. Hz. Dâvûd'a saltanatının ebediyen devam edeceği vaad edildiğinde bu aynı zamanda krallık ve mâbed şehri olan Kudüs'ün ebediliğine de işaret sayılmıştır (II. Samuel, 7/13-16). Hz. Süleyman zamanında mâbedin inşası Kudüs'e ayrı bir kutsallık sağlamış, bir taraftan Dâvûd'un saltanatının ebediyen devam edeceğine dair Tanrı'nın vaadi, diğer taraftan mâbedin Tanrı'nın ebedî mekânı olarak kabulü şehri kutsallaştırmıştır.

Mezmurlar'da (Mezmur, 132), ahid sandığının getirildiği Dâvûd şehri (Sion) sadece Rabbin krallık için seçtiği bir şehir olarak değil Rabbin meskeni olarak da takdim edilmektedir. Peygamber Yeremya'ya göre Kudüs'e "Rabbin tahtı, adalet yurdu, kutsiyet dağı" denilecektir (31/23; 33/16). O ayrıca "yükseklği güzel, bütün yerin sevinci" (Mezmur, 48/2), "güzelliğin kemali" (Mezmur, 50/2) olarak nitelendirilmekte, "Eğer seni unutursam ey Yerusâlim, sağ elim hünerini unutsun; eğer seni anmazsam, eğer Yerusâlim'i baş sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın" (Mezmur, 137/5-6) denilmektedir.

Kudüs, özelliği ve kutsallığı sebebiyle yahudi şeriatında diğer şehirlerden farklı bir konumda ele alınmıştır, dolayısıyla bazı kurallar Kudüs'e uygulanmamaktadır. Tanrı tarafından seçilen bir yer kabul edildiği için (II. Krallar, 21/4; Mezmur, 132/13) Kudüs Mâbedi sadece kurbanların

takdim edildiği bir mekân değil aynı zamanda hac ibadetinin de hedefidir. Çünkü yılda üç defa (Pesah, Şavuot ve Sukkot bayramlarında) her erkek kurban takdimi için Rabbin huzurunda (mâbedde) bulunmakla yükümlü tutulmuştur (Çıkış, 23/17; Tesniye, 16/16-17). Hac mekânı olduğu için yahudiler burada belli bir süre ikamet etmek durumunda kalmışlar, bu da mâbedin ayakta olduğu dönemde halkın kültür hayatını şekillendiren en önemli özelliğini oluşturmuştur.

Tanrı tarafından seçilmiş olması dolayısıyla Kudüs, Yahudiliğin en yüce değerlerinin ve ümitlerinin simgesi olmuştur. Peygamberler ondan övgüyle bahsetmişlerdir. İşaya Kudüs'ü “adalet şehri” diye adlandırmakta ve şeriatın Sion'dan, Rabbin sözünün Yerusâlim'den çıkacağını bildirmekte (1/26; 2/3), Yeremya gelecekte Kudüs'e “Rabbin tahtı” denileceğini, bütün milletlerin onda toplanacağını belirtmektedir (3/17). Diğer taraftan Eski Ahid'de onun güzelliği anlatılmakta ve sevgiliye benzetilmektedir (Neşîdeler Neşîdesi, 6/4; Mezmur, 48/2; 50/2). Talmud'da (Sukkot, 51b) Kudüs'ü görmeyenin güzel bir şehrin nasıl olduğunu asla bilemeyeceği belirtilmekte, Midraş'ta (Genesis Rabbah, 14, 8) Âdem'in Kudüs Mâbedi'nin toprağından, bir başka rivayette ise dünyanın Sion'dan başlayarak yaratıldığı nakledilmektedir. Yahudi şeriatına (Halakah) göre bütün ülke kutsaldır, ancak Kudüs şehri en kutsaldır. Yeryüzündeki en kutsal yer olan ve “kutsallar kutsalı” denilen mekân Kudüs'teki mâbedde bulunmaktadır. Şeriatta Kudüs'ün kutsallığının gerektirdiği emirler ve yasaklar sıralanmıştır (Neusner, V, 15-16).

Milâttan sonra 70 yılındaki yıkımın ardından yahudi milletinin hayatında Kudüs daha az rol oynamaya başlamış, ancak mânevî ihtişamın sembolü ve şeriatın bedenleşmiş şekli olarak varlığını sürdürmüş, ona olan özlem her vesileyle dile getirilmiştir. Yahudiler nerede olurlarsa olsunlar ve hangi saatte dua ederlerse etsinler mutlaka Kudüs'e dönmek zorundadırlar. Yemek duasında Kudüs'ün yeniden inşası dileği yer almaktadır. Günde üç defa tekrarlanan Amidah adlı dua Kudüs'e dönülerek yapılmakta, bu duada Kudüs'e dönme, şehri ve Dâvûd saltanatını

yeniden tesis etme arzusu ifade edilmektedir. Yıllık üç oruçta Kudüs'ün yıkılışının anısına yas tutulmaktadır.

Kudüs'ün ibadet hayatındaki önemi yahudi devletinin Mesîh tarafından bu topraklarda kurulacağı inancına dayanmaktadır. Kudüs'ün yeniden inşası ve mâbedin yapılması bunun işaretleridir. Yahudi geleneğine göre yeryüzündeki Kudüs gibi bir de gökte Kudüs vardır. Talmud'da Tanrı'nın yerdeki Kudüs'e girmeden gökteki Kudüs'e girilemeyeceğini bildirdiği nakledilmektedir. Yahudi dinî literatürünün bir kısmında semavî Kudüs'ün dünyanın sonunda yerdekinin yerini almak üzere ineceği belirtilmektedir. Yahudilerde, Kudüs yeniden kurulduğunda ve ölüler diriltildiğinde mâbedin bulunduğu tepeye yakın olduğu için zaman kazanmak ve sıkıntıyı azaltmak amacıyla Zeytindağı'na gömülme arzusu vardır. Yahudi Fısıh bayramının seder sofrası ve kefâret günü ibadeti “seneye Kudüs'te” dileğiyle sona erer (Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme, s. 573).

İnciller'de Kudüs önemli bir yer işgal etmektedir. Markos İncili'ne göre Hz. İsa, Galile bölgesinde halka tebliğ faaliyetine başlar ve onların olumsuz tavrı üzerine Kudüs'e yönelir, şehre girer ve mâbedi temizler. Yahudi otoritelerinin tepkisiyle karşılaşınca şehrin cezalandırılacağını ve mâbedin kirletileceğini haber verir. Şehrin dışında çarımha gerildiğinde mâbedin perdesi yırtılır. Diğer İnciller Kudüs'le ilgili bu bilgilere bazı ilâveler yaparlar. Yuhanna İncili Hz. İsa'nın birçok defa Kudüs'e geldiğini kaydeder. İnciller'e göre Hz. İsa'nın dünyevî hayatı Kudüs'te sona erer, havâriiler orada “kutsal ruh”u alırlar.

Kudüs ismi Kur'an'da doğrudan geçmemekle birlikte bu şehirden el-Mescidü'l-Aksâ'nın mübarek kılınan çevresi şeklinde bahsedilmiş (el-İsrâ 17/1), ayrıca bulunduğu bölge “mukaddes toprak” (el-Mâide 5/21), “iyi, güzel bir yer” (Yûnus 10/93) olarak nitelendirilmiştir. Hadislerde ise Mescid-i Aksâ'nın, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Resûlullah ile beraber ziyaret amacıyla seyahat edilebilecek üç mescidden biri ve yeryüzünde Mescid-i Harâm'dan sonra inşa edilen

ikinci mescid olduğu belirtilmiştir (Buhârî, “Fazlü’ş-şalât fi mescidi Mekke ve’l-Medîne”, 6, “Hac”, 26, “Enbiyâ”, 8, 40; Müslim, “Hac”, 288, “Mesâcid”, 2; Nesâî, “Mesâcid”, 3). Ayrıca bazı rivayetlerde Hz. Peygamber’in Beytülmakdis’te namaz kılmayı tavsiye ettiği de aktarılmaktadır (Ebû Dâvûd, “Şalât”, 14). Kütüb-i Sitte dışındaki rivayetlere göre Hz. İsa nüzûlünden sonra ölünce Medine’de Resûl-i Ekrem’in kabri yanında veya Kudüs’te defnedilecektir.

Hicretten önce iki veya üç yıl süreyle Hz. Peygamber’in Kâbe’yi de önüne almak suretiyle Kudüs’e yönelerek namaz kıldığı (İbn Sa’d, I, 243; Kurtubî, II, 150; Fahreddin er-Râzî, IV, 110) ve -farklı rivayetler bulunmakla birlikte- Medine döneminde on altı veya on yedi ay bu uygulamanın devam ettiği, daha sonra kıblenin Kâbe’ye çevrildiği kabul edilmektedir (Buhârî, “Şalât”, 31, “Tefsîr”, 18; Müslim, “Mesâcid”, 11-12; ayrıca bk. KIBLE). Resûl-i Ekrem’in sağlığında belli bir dönem için Kudüs’ün kible olarak tercih edilmesi, müslümanların bu şehri dinî bir merkez olarak görmelerinin sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

Ayrıca Hz. Peygamber’in, Mescid-i Harâm’dan çevresi mübarek kılınan Mescid-i Aksâ’ya gece götürülmesi şeklinde gerçekleştirilen İsrâ (el-İsrâ 17/1) ve ardından mi’rac mucizelerinde Mescid-i Aksâ’ya gitmiş olması müslümanlar için bu şehrin önemini arttırmıştır. Muhammed Hamîdullah, el-Mescidü’l-Aksâ’nın Beytülmakdis değil semalarda bulunan, meleklerin sürekli Allah’a ibadet ettikleri bir mescid olduğunu ileri sürmüşse de (İslâm Peygamberi, I, 150-151) adı geçen mescidle sonradan bu ismi alan caminin değil Hz. Süleyman tarafından yaptırılan Beytülmakdis’in kastedildiği de bilinmelidir (bk. MESCİD-i AKSÂ).

Bunların dışında Kudüs, Hz. İbrâhim’den itibaren pek çok peygamberin yaşadığı, mukaddes olarak da tanımlanan bir bölgede bulunması, Hz. Süleyman’ın inşa ettiği Beytülmakdis’i barındırması, İsrâiloğulları’nın ve onlara gönderilen peygamberlerin mücadelelerine mekân

olması açısından semavî dinler geleneğinde önemli bir yere sahip olmuştur (Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, s. 63-147).

BİBLİYOGRAFYA

Lisânü'l-'Arab, "ğds" md.

Buhârî, "Şalât", 31, "Tefsîr", 18, "Fazlü's-şalât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne", 6, "Hac", 26, "Enbiyâ", 8, 40.

Müslim, "Hac", 288, "Mesâcid", 2, 11-12.

Ebû Dâvûd, "Şalât", 14.

Nesâî, "Mesâcid", 3.

İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳât, I, 243.

Taberî, Câmi'u'l-beyân, XV, 16-17.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Fezâ'ilü'l-Ḳuds (nşr. Cebrâil Süleyman Cebbûr), Beyrut 1979, s. 63-147.

Fahredden er-Râzî, Mefâtihu'l-ğayb, IV, 110; XI, 196-197.

Yâkût, Mu'cemü'l-büldân (Cündî), IV, 353; V, 193-201.

Kurtubî, el-Câmi', II, 150.

İbn Seyyidünnâs, 'Uyûnü'l-eşer (nşr. Muhammed el-İdü'l-Hatrâvî – Muhyiddin Müstû), Medine 1413/1992, I, 367.

İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Ḳur'ân, VIII, 373.

A. Legendre, "Jerusalem", DB, III/2, s. 1317-1396.

Elmalılı, Hak Dini, IV, 3144-3145.

Hamîdullah, İslâm Peygamberi, I, 150-151.

L. H. Vincent, "Jerusalem", DBS, IV, 898-965.

H. J. Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", Jerusalem in History (ed. K. J. Asali), Essex 1989, s. 11-41.

G. E. Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", a.e., s. 42-74.

J. Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", a.e., s. 75-104.

F. E. Peters, Jerusalem, Princeton 1995, s. 61-87.

J. Neusner, The Halakhah: An Encyclopaedia of the Law of Judaism, Leiden 2000, V, 15-16.

F. Buhl, "Kudüs", İA, VI, 952-964.

S. D. Goitein, "al-Ḳuds", EI2 (Fr.), V, 321-340.

O. Grabar, "al-Masḍjīd al-Aḳṣā", a.e., VI, 695-696.

M. Burrows, "Jerusalem", IDB, II, 843-866.

D. Baldi, "Jerusalem", New Catholic Encyclopedia, Washington 1967, VII, 875-888.

M. A. Y – M. St., "Jerusalem", EJd., IX, 1379-1405.

Sh. Ab – J. O. L., "Jerusalem", a.e., IX, 1550-1553.

Dictionnaire encyclopedique du Judaisme, Paris 1993, s. 571-575.

Maddenin bu bölümü TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2002 yılında Ankara'da basılan 26. cildinde, 323-327 numaralı sayfalarda yer almıştır.

FETHEDİLİŞİNDEN HAÇLI İSTİLASINA KADAR

CASİM AVCI

Müslümanlara Suriye ve Filistin kapılarını açan Ecnâdeyn (13/634) zaferinin ardından Bizans'a ait birçok şehir fethedilmiş, Suriye Yermük (15/636) zaferiyle Bizans'ın elinden alınmış ve sıra Filistin'in bütünüyle fethine gelmişti. Hıristiyanların bu bölgedeki kutsal merkezi Kudüs'ü kuşatan İslâm orduları başkumandanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tan aman dileyen ve müslümanların Suriye şehirleriyle yaptıkları anlaşmalara benzer bir anlaşmanın kendileriyle de yapılmasını teklif eden Kudüs halkı şehri bizzat halifeye teslim etmek istediğini bildirdi. Hz. Ömer, Ebû Ubeyde'nin daveti üzerine Câbiye'den Kudüs'e gelerek şehri Patrik Sophronios'tan teslim aldı ve anlaşmayı imzaladı (17/638). Kudüs halkıyla yapılan bu anlaşma temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliğini, din ve ibadet hürriyetini öngörmekteydi. Ömer'in Câbiye'de bulunduğu sırada Kudüs'ten gelen bir heyeti kabul edip burada onlarla bir anlaşma yaptığı (Taberî, III, 607-608) veya Kudüs'e gönderdiği Hâlid b. Sâbit el-Fehmî'nin imzaladığı anlaşmayı daha sonra tasdik ettiği de (Belâzürî, s. 144) rivayet edilmektedir. Kudüs'ün fethinin tarihi konusunda 15 (636), 16 (637) ve 17 (638) yılları kaydedilmekteyse de Belâzürî'nin zikrettiği 16 (637) yılında Ebû Ubeyde'nin şehri kuşatması üzerine halkın anlaşma teklif ettiği, 17 (638) yılında şehre bizzat gelen Hz. Ömer'in anlaşmayı imzalayarak şehri teslim aldığı şeklindeki rivayetin (Fütûh, s. 138-139) doğru olduğu anlaşılmaktadır.

Kudüs'te bir cami inşa edilmesini emreden Hz. Ömer kadı olarak tayin ettiği Ubâde b. Sâmit'ten halka İslâm'ı öğretmesini istedi. Filistin'in fethinden sonra bölgenin yarısının yönetimini verdiği Alkame b. Mücezziz'e Kudüs'ü idare merkezi yapmasını tavsiye etti. Hz. Osman da Kudüs'e önem verdi ve Silvan bahçeleri gelirlerini şehrin fakir halkına vakfetti (Makdisî, s.

171). Yahudi, hıristiyan ve müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen Kudüs'ün fethinin ardından birçok sahâbî ve tâbiîn şehri ziyaret etmiş, bir kısmı buraya yerleşmiştir. Bazı sahâbîlerin Kudüs'te medfun olduğu bilinmektedir. Ubâde b. Sâmit bunlar arasındadır.

Emevîler döneminde Muâviye b. Ebû Süfyân'ın devletin merkezini Dımaşk'a nakletmesi Suriye bölgesi gibi Kudüs'ün de önem kazanmasına sebep olmuştur. Muâviye, Suriye valisi iken Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması konusunda Mısır fâtihi Amr b. Âs ile Kudüs'te bir anlaşma yapmış (İbn Sa'd, IV, 254), daha sonra Kudüs'te halkın biatını alarak halifeliğini ilân etmiştir (40/660). Abdülmelik b. Mervân ve Süleyman b. Abdülmelik de biat almak için Kudüs'ü özellikle tercih ettiler. Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik Kudüs'ü sık sık ziyaret eden halifeler arasındadır. Bu dönemde Kudüs'ü de içine alan Filistin bölgesi valiliğine tayin edilmek büyük şeref pâyesi olarak görülmüş, bu göreve Abdülmelik b. Mervân ve Süleyman b. Abdülmelik örneklerinde olduğu gibi Emevî prensleri veya diğer önemli kişiler getirilmiştir.

Emevîler devrinde Kudüs'te yapılan en önemli imar faaliyeti Kubbetü's-sahre ve Mescid-i Aksâ'nın inşası olmuştur. Abdülmelik tarafından yaptırılan ve İslâm mimarisinin en güzel eserlerinden biri olan Kubbetü's-sahre'nin inşa sebebi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş ve büyük tartışmalar yapılmıştır. Ya'kübî'nin eserinde (Târîh, II, 261) ve diğer bazı kaynaklarda Abdülmelik'in müslümanları hac için Mekke yerine Kudüs'e yöneltmek amacıyla bu eseri inşa ettirdiği kaydedilmektedir. Ignaz Goldziher ve Keppel Archibald Cameron Creswell bu görüşü kabul ederken Shelomo Dov Goitein ve Oleg Grabar diğer ilk dönem kaynaklarında bu rivayete yer verilmediğini, böyle bir uygulamanın Abdülmelik'i halk nazarında zor durumda bırakacağını, ayrıca Abdülmelik döneminde de hac için Mekke'ye gidildiğini belirterek buna karşı çıkmışlardır. Makdisî, Abdülmelik'in müslümanların Bizans'tan aldıkları merkezlerdeki görkemli kiliseler karşısında duydukları ezikliği gidermeyi

amaçladığını belirtir (Aḥsenü't-tekāsîm, s. 159). Kudüs'teki diğer önemli mimari eserlerden Mescid-i Aksâ, Abdülmelik veya oğlu Velîd tarafından inşa edilmiştir. Abdülmelik zamanında Dımaşk-Kudüs yolu yeniden düzenlenmiş, surlardan şehre iki kapı daha açılmış, ayrıca burada bir darphâne kurulmuştur (Abdul Aziz Duri, s. 111). Süleyman b. Abdülmelik'in Remle'yi Filistin'in merkezi yapması Kudüs'ü bazı açılardan olumsuz yönde etkilediyse de şehir önemini korudu. Emevîler döneminde gerçekleştirilen imar ve iskân faaliyetleri neticesinde şehrin Arap nüfusu giderek arttı. Şehir son Emevî Hükümdarı II. Mervân'a yönelik isyanlar sırasında zarar görmüş ve surları tahrip edilip yıkılmıştır (128/745).

Abbâsîler'in iktidara gelmesi ve Bağdat'ın başşehir olmasıyla Suriye ve Filistin bölgeleri nisbeten geri planda kaldıysa da Kudüs, İslâm dünyasında Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehir olma özelliğini sürdürdü. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, Kudüs'ü 140 (758) ve 154 (771) yıllarında iki defa ziyaret etti. Mansûr ilk ziyaretinde 130 (747-48) yılındaki, ikinci ziyaretinde de o yıl meydana gelen depremden zarar görmüş olan Mescid-i Aksâ'nın yeniden inşasını emretti. Halife Mehdî-Billâh şehri 163'te (780) ziyaret etti ve 158 (774) yılındaki bir depremde zarar görmüş olan camiye tamir ettirdi. Şehirde yaşayan veya ziyarete gelen hıristiyanlar da müslüman idarecilerin ve hıristiyan imparatorların kutsal şehir olarak Kudüs'e verdikleri önemden istifade ettiler. Hârûnürreşîd döneminde halife ile Charlemagne arasında kurulan dostluk neticesinde imparator şehri ziyarete gelenlerin kalacakları yerler yaptırdı ve bir kütüphane kurdurdu. Charlemagne'ın yerine geçen oğlu Louis de Kudüs'teki hıristiyanların cizyelerini ödemelerine yardımcı olmak için maddî destek verdi (a.g.e., s. 113; EI2 [İng.], V, 326). Şehirdeki yahudiler din ve ibadetlerinde ve dinî teşkilâtlanma konusunda serbest idiler. Kudüs'e büyük önem veren Me'mûn Harem-i şerif'in doğu ve kuzey kapılarını yaptırmış (216/831), daha sonra Muktedir-Billâh'ın annesi Kubbetü's-sahre'ye dört güzel kapı hediye etmiştir.

Kudüs, II. (VIII.) yüzyılda önemli bir ilim ve öğretim merkezi haline geldi. Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd ve Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî şehri ziyaret ederek dersler verdiler. Aynı yüzyılda Râbia el-Adeviyye, Bişr el-Hâfî ve Serî es-Sakatî gibi sûfîlerin Kudüs'te bulunması şehri sûfîler için de cazip hale getirdi. Abbâsîler döneminde Kudüs hem dinî ve ilmî gaye ile hem ziyaret ve ticaret amacıyla gelen birçok kişinin güven içinde uğradığı bir şehir haline geldi. Bununla birlikte bazan salgın hastalık, deprem ve Me'mûn döneminde yaşanan kıtlık gibi tabii âfetlerden, ayrıca isyanlardan etkilendi. Özellikle Mu'tasım-Billâh zamanında Filistin bölgesinde çiftçileri etrafına toplayan Ebû Harb el-Müberka' el-Yemânî liderliğindeki ayaklanma sırasında büyük zarar gördü. İsyancıların şehre girmesi üzerine halk şehirden kaçtı ve üç dine ait ibadet mekânları âsiler tarafından tahrip edildi.

Mısır'da Tolunoğulları hânedanını kuran Ahmed b. Tolun 264'te (878) Filistin'i alınca Tolunoğulları'nın eline geçen Kudüs uzun bir süre Kahire merkezli devletlerin idaresinde kaldı. 292 (905) yılına kadar Tolunoğulları'nın, bir süre sonra Muhammed b. Tuğç tarafından kurulan İhşîdîler'in, 358'de (969) İhşîdîler'in Fâtımîler tarafından yıkılmasıyla da Fâtımîler'in hâkimiyetine girdi.

Bu dönemde, şehir dışında vefat eden birçok yahudinin buraya getirilip defnedilmesi âdetine paralel olarak idareciler dahil birçok müslümanın da burada defnedilmek istediği dikkat çekmektedir. Meselâ Abbâsîler'in iki Mısır valisi Îsâ b. Muhammed en-Nüşerî ve Ebû Mansûr Tekin et-Türkî el-Hazerî Kudüs'te defnedilmiştir. İhşîdîler'in kurucusu Muhammed b. Tuğç, kardeşi Hasan, oğulları Ebü'l-Kâsım Ünûcûr ve Ebü'l-Hasan Ali ile İhşîdîler'in meşhur veziri ve hükümdarı Ebü'l-Misk Kâfûr da burada gömülen ünlüler arasındadır.

Kudüs, 358-463 (969-1071) yılları arasında bir asır süreyle Fâtımîler'in hâkimiyetinde kaldı. Fâtımîler devrinde Filistin ve dolayısıyla Kudüs, Fâtımîler'le Karmatîler ve Cerrâhîler başta olmak üzere çeşitli bedevî grupları arasındaki mücadelelere sahne oldu. Cerrâhîler bazan

Bizans'ın da desteğiyle Filistin üzerinde söz sahibi olmaya çalıştılar. Dengesiz davranışlarıyla bilinen Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh döneminde Kudüs'te müslümanlar gibi yahudi ve hıristiyanlar da birçok zorlukla karşılaştılar. Hâkim, 400 (1009) yılında Kıyâme (Kamâme) Kilisesi'ni yağmalatıp yıkılmasını emretti. Kilise ancak kırk yıl sonra yeniden ibadete açılabilir. Bu arada Bizans İmparatoru I. İoannes Çimiskes, 975'te Suriye'nin ardından Filistin'de bazı şehirleri ele geçirdiyse de Kudüs'e girmeye fırsat bulamadan bölgeden ayrıldı.

Fâtımîler devrinde Kudüs'te tıp alanında büyük gelişmeler oldu ve Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'nin de aralarında bulunduğu birçok tabip burada yetişti. Şehirde açılan bîmâristanın zengin vakıfları bulunuyor, hastalar burada ücretsiz tedavi ediliyordu. IV. (X.) yüzyılın sonlarında İsmâîlî daveti yaygınlaştırmak amacıyla şehirde bir dârülilim kuruldu.

V. (XI.) yüzyılın ilk yarısında Filistin'de ardarda meydana gelen depremler Kudüs'ü de etkiledi. 407'de (1016) yıkılmış olan Kubbetü's-sahre ve 424'teki (1033) büyük depremde zarar gören Mescid-i Aksâ, Halife Zâhir el-Fâtımî tarafından yeniden inşa edildi. 424 (1033) ve 460 (1068) yıllarındaki depremlerden Remle'nin ciddi bir şekilde zarar görmesi Kudüs'ü yeniden ön plana çıkardı. Bu dönemde Kudüs'e gelen hıristiyan hacıların sayısının hızla arttığı görülür. 1065'te Kudüs'e Avrupa'dan 12.000 kişilik bir kafilenin geldiği bilinmektedir (EI2 [İng.], V, 328). Fâtımîler devrinde 424 (1033) ve 456 (1064) yıllarında şehrin surları ve kaleleri saldırılara karşı yeniden gözden geçirilip onarıldı.

Kudüs, Fâtımîler'den sonra çeyrek asır boyunca Selçuklu-Türkmen hâkimiyetinde kaldı. Selçuklular'ın batıya akınları sırasında önde gelen kumandanlarından olan Atsız b. Uvak 463 (1071) yılında (İbnü'l-Kalânîsî, s. 98-99; İbnü'l-Esîr, X, 68) Kudüs'e girdi (Atsız'ın Kudüs'ü 465'te [1073] zaptettiği de rivayet edilir) ve Fâtımî valisini görevden uzaklaştırarak şehre hâkim oldu. Atsız, Mısır Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına okunmakta olan hutbeye son verip Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh ve Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan adına hutbe okuttu.

Ancak altı yıl sonra çıktığı Mısır seferinde Kahire önlerinde Fâtımî ordularına mağlûp oldu. Bunun üzerine Kudüs'teki Arap asıllı kumandanlar ve idareciler Atsız'ın nâiblerine karşı isyan edip şehirde tekrar Fâtımî halifesi adına hutbe okutmaya başladılar (469/1077). Yenilginin ardından Dımaşk'a çekilmiş bulunan Atsız, Anadolu'dan gelip kendisine katılan Türkmen kuvvetleriyle beraber Kudüs üzerine yürüdü ve bir günlük kuşatmadan sonra şehri ele geçirip isyancıları şiddetle cezalandırdı. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş 471 (1079) yılında Atsız'ı ortadan kaldırdı, daha sonra Kudüs ve çevresinin yönetimini Artuk b. Eksük'e verdi (477/1085). Artuk Bey 482'de (1089) Kudüs'te yeni bir cami yaptırdı. Artuk Bey'in ölümünün ardından şehrin yönetimi 491 (1098) yılına kadar oğulları Sökmen ve İlgazi'nin elinde kaldı. Halep Selçuklu Meliki Rıdvân b. Tutuş ile Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak arasındaki mücadeleden ve Büyük Selçuklular'ın içinde bulunduğu karışıklıklardan istifade eden Fâtımî veziri ve başkumandanı Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Kudüs'ü bir süre kuşattıktan sonra İlgazi ve Sökmen'den teslim aldı (Şâban 491 / Temmuz 1098). Selçuklular'ın Antakya emîri Yağısıyan şehri Fâtımîler'den geri almak amacıyla Nablus'a kadar gelip Kudüs üzerine yürüdüyse de başarı sağlayamadı. Bir yıl sonra da şehir Haçlılar'ın eline geçti (492/1099).

Selçuklular'ın Kudüs'e hâkim oldukları yirmi beş yıl içerisinde şehir Sünnî çizgide önemli ilmî gelişmelere sahne oldu. Şâfiî âlimlerinden Nasr b. İbrâhim el-Makdisî, Nasriyye Medresesi'ni kurdu, onun ardından bir Hanefî medresesi kuruldu. Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî, Hanbelî mezhebi doğrultusunda dersler verdi. Bu dönemde İslâm dünyasının çeşitli yörelerinden çok sayıda meşhur âlim Kudüs'e gelmeye başladı. Bunlar arasında Endülüs'ten İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, Tus'tan Ebû Hâmid el-Gazzâlî ve İşbîliye'den (Sevilla) Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de bulunmaktaydı. 486'da (1093) Kudüs'ü ziyaret eden ve üç yıl süreyle burada kalan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Mescid-i Aksâ'da müslümanların kendi aralarında veya hıristiyan ve yahudilerle

ilmî tartışmalar yaptıklarından bahseder (el-‘Avâşım, II, 61). Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî ve İbnü'l-Kayserânî'yi de Kudüslü meşhur âlimler arasında zikretmek gerekir.

Yahudilik'te ve Hıristiyanlık'ta da kutsal sayılması, Hz. Peygamber'in mi'rac için Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya götürülmesi (isrâ), müslümanların ilk kiblesi olması ve Kur'an'da atıflarda bulunulmuş olması gibi sebeplerle Kudüs'ün İslâm toplumlarında her zaman önemli bir yeri olmuştur. Bu sebeple Kudüs'ün faziletlerine dair bazan zayıf veya uydurma rivayetlerin de yer aldığı "Fezâilü'l-Kuds" (Fezâilü Beyti'l-Makdis) literatürü oluşmuştur (Mahmûd İbrâhim, s. 83-97; Suleiman A. Mourad, XLIV [1996], s. 31-48).

BİBLİYOGRAFYA

Theophanes, The Chronicle of Theophanes (trc. H. Turtledove), Philadelphia 1982, s. 39, 42.

İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳât, I, 243; III, 283; IV, 254; V, 379; VII, 408, 424, 464, 467.

Ya'kûbî, Târîḫ, II, 142, 146-147, 261.

Belâzürî, Fütûḫ (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ' – Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut 1407/1987, s. 138-139, 144.

Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), III, 607-612; V, 66; VII, 503; VIII, 44, 148; X, 26.

Makdisî, Aḫsenü't-teḳâsîm, s. 159, 165-171.

Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme (trc. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1985, s. 31-56.

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, el-‘Avâşım (nşr. Ammâr C. et-Tâlibî), Cezayir 1394/1974, II, 61.

İbnü'l-Kalânîsî, Târîḫü Dimaşḳ (Amedroz), s. 66, 68, 73, 79, 94, 98-99, 111, 132-138.

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 402; V, 500, 612; VI, 61; VII, 447-448; X, 68; ayrıca bk. İndeks.

İbn Taḡrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 211, 256, 326-327; ayrıca bk. tür.yer.

Ebü'l-Yümnn el-Uleymî, el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Ûuds ve'l-Ûalîl (nşr. Adnân Yûnus Abdülmecîd), Amman 1420/1999, I, 346, 370 vd., 419-420.

S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 135-148.

a.mlf., "Jerusalem in the Arab Period (638-1099)", *The Jerusalem Cathedra* (ed. L. I. Levine), Jerusalem 1982, II, 168-196.

a.mlf., "al-Ûuds", *EI2* (İng.), V, 323-330, 341.

A. L. Tibawi, *Jerusalem: It's Place in Islam and Arab History*, Beirut 1969.

Mustafa Murâd ed-Debbâğ, *Bilâdünâ Filistîn*, el-Halîl 1395/1975, IX/2, s. 87-153.

Isaac Hasson, "Muslim Literature in Praise of Jerusalem", *The Jerusalem Cathedra* (ed. L. I. Levine), Jerusalem 1981, I, 168-184.

Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, bk. İndeks.

a.mlf., "Atsız", *DİA*, IV, 92-93.

Mahmûd İbrâhim, *Fezâ' ilü Beyti'l-Mağdis*, Küveyt 1406/1985.

Ali Mazak, *Emevîler'in Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin* (yüksek lisans tezi, 1989), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Abdul Aziz Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", *Jerusalem in History* (ed. K. J. Asali), Essex 1989, s. 105-129.

Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 144-145.

G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1991, s. 103, 276, 334.

Kâmil Cemîl el-Aselî, *Beytü'l-Mağdis fi kütübi'r-rehalât 'inde'l-'Arab ve'l-müslimîn*, Amman 1992.

Rached Limam, *Bibliography of the Holy City of al-Quds/Jerusalem*, Tunus 1992, III/1.

G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, Frankfurt 1993, I, 83-223.

F. E. Peters, Jerusalem, Princeton 1995, s. 176-250.

A. Elad, Medieval Jerusalem and Islamic Worship, Leiden 1995, s. 6, 23, 29, 158 vd.

The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099 (ed. J. Prawer – Haggai Ben-Shammai), New York 1996.

Muammer Gül, XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs (doktora tezi, 1997), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 29-42.

O. Grabar, “The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem”, Ars Orientalis, III, Baltimore 1959, s. 33-62.

E. Sivan, “The Beginnings of the ‘Fadâ’il al-Quds’ Literature”, Isl., XLVIII (1972), s. 100-110.

Suleiman A. Mourad, “A Note on the Origin of Fadâil Bayt al-Maqdis Compilations”, al-Abhath, XLIV, Beyrut 1996, s. 31-48.

F. Buhl, “Kudüs”, İA, VI, 955-958.

Maddenin bu bölümü TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2002 yılında Ankara'da basılan 26. cildinde, 327-329 numaralı sayfalarda yer almıştır.

HAÇLILAR DÖNEMİ

IŞIN DEMİRKENT

I. Haçlı Seferi'ne katılan ordular, yaklaşık üç yıl süren yürüyüşten sonra 7 Haziran 1099 Salı sabahı o sırada Fâtımîler'in elinde bulunan Kudüs'ün karşısındaki en yüksek noktaya ulaştılar. Bunca zamandır hayalini kurdukları Kudüs artık gözlerinin önündeydi; bu yere Sevinç tepesi (Montjoie) adını verdiler ve aynı günün akşamında şehir surlarının önüne gelerek ordugâhlarını kurdular. Şehir sağlam surlarla çevriliydi. Vali İftihârüddeve Haçlı kuşatmasına karşı gerekli önlemleri almıştı. 17 Haziran'da Yafa Limanı'na gelen iki Cenova ve dört İngiliz gemisinden aldıkları yardımla şehre saldırmak için gerekli aletleri, merdivenleri ve hücum kulelerini yapan Haçlılar 13-14 Temmuz gecesi genel taarruza geçtiler. Ertesi gün kuzey surlarından hücum eden Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon'un birlikleri, Norman reisi Tankred'in askerleriyle beraber öğle saatlerinde Çiçek Kapısı yakınında surları aşmayı başardılar. Şehre inenler Sütunlar Kapısı'nı açarak ana ordunun şehre girmesini sağladılar. Böylece beş hafta süren kuşatmadan sonra şehir düştü (23 Şâban 492 / 15 Temmuz 1099).

Müslüman halk, Kubbetü's-sahre ve Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu kutsal bölgeye sığınıp canını kurtarmaya çalıştıysa da bunları takip eden Tankred ve adamları üzerlerine saldırınca teslim olmak zorunda kaldılar. Tankred'in sancağı Kubbetü's-sahre'ye asıldı. Tankred burasını kutsal bir yer olmasına aldırmış etmeden yağmaladı. Bu arada halkın bir kısmı korku içinde şehrin henüz düşmeyen güney mahallelerine doğru kaçmaya başladı. Toulouse Kontu Raimond de Saint Gilles güney surlarından şehre girdi ve vali İftihârüddeve'yi garnizonla birlikte Dâvûd Kulesi'nde (iç kale) kuşattı. Valiye de kuleyi teslim ettiği takdirde kendisine ve adamlarına

şehirden çıkış izni vereceğini bildirdi. Her şeyin kaybedildiğini gören vali çaresizlik içinde teklifi kabul etti. Vali ve adamları Kudüs'ten canlı olarak çıkan tek müslüman grup oldu.

Müslümanlar 17 (638) yılında Kudüs'ü fethettiklerinde Halife Ömer hıristiyanlara can ve mal güvenlikleri konusunda söz vermiş, onların haklarını belirten bir anlaşma imzalamış, Haçlılar ise tam aksine bir davranışla şehirde bulunan bütün müslümanları, hatta müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle bütün Mûsevîler'i öldürerek dünyada eşi görülmemiş bir vahşet örneği sergilemişlerdir. Orduyla birlikte Kudüs'e giren Haçlı tarihçisi Fulcherius, şövalyelerin ve askerlerin Araplar'ın yuttukları altınları bağırsaklarından çıkarmak için bunları öldürdükten sonra karınlarını deştiklerini, ellerinde kılıç şehirde dolaşp hiçbir canlı bırakmadıklarını, bütün evlere girip ne buldularsa aldıklarını anlatır.

Haçlılar evlerde, camilerde ve yollarda bulunan herkesi kadın, çocuk demeden öldürdüler. Mescid-i Aksâ'ya sığınmış olanlar da kılıçtan geçirildi. Bu katliamın görgü tanığı olan tarihçi Raimundus, mâbedlerin bulunduğu bölgeye (Harem-i şerif) giderken cesetlerin ve dizlerine kadar çıkan kan birikintilerinin içinden geçmek zorunda kaldığını söyler. Katliam bütün dünyada dehşet uyandırdı. Kurbanlarının sayısı kesin olarak belli olmamakla beraber bilinen husus, Kudüs'te mevcut bütün müslüman ve Mûsevîler'in tamamının öldürüldüğüdür. Bu cinayetler İslâm dünyasını yasa boğdu. Müslümanlar barbar Haçlılar'ı ülkelerinden sürüp atmak için iki yüzyıl mücadele etmek zorunda kaldılar.

Kudüs'ün zaptından iki gün sonra Haçlı liderleri toplanarak şehrin yönetimi konusunu tartıştılar. Nihayet din adamları ve asilzadelerden oluşan meclis, idarenin başına "kutsal mezarın bekçisi" unvanını alan Godefroi de Bouillon'u seçti. Kudüs patrikliğine Arnoul adında bir papaz getirildi. Doğu'da Latin kilisesinin kurucusu Arnoul'ün ilk işi, Kutsal Mezar Kilisesi'nde (Merkad-i İsbâ Kilisesi) Doğu kilisesinin geleneklerine uygun ibadet eden bütün papazları aforoz etmek oldu. Halbuki Kutsal Mezar Kilisesi bugün de olduğu gibi bütün Doğu

hıristiyan mezheplerine açıldı. 461 yıl İslâm hâkimiyetinde kalmış olan Kudüs'te müslümanlar hıristiyanların haklarını korumuş, dinlerine saygı göstermişlerdi. Fakat Latin hıristiyanların zaferiyle şimdi her şey değişiyordu. Kudüs Latinler tarafından zaptedilince her taraftan buraya gelen yerli hıristiyanlar kısa zamanda efendilerinin değişmiş olması yüzünden pişmanlık duymaya başladılar.

Haçlılar Kudüs'te bütün müslüman eserlerini de yağmaladılar. Kubbetü's-sahre ve Mescid-i Aksâ'daki değerli eşya tahrip edildi, çalınp götürüldü. Camiler kiliseye çevrildi veya başka maksatlarla kullanıldı. Zaman içinde yeni kiliseler yapıldı. Kutsal Mezar Kilisesi tekrar inşa edildi. Kudüs kralları bu kilisede gömüldüler. Kilisenin güneyinde bulunan ve Vaftizci Yahyâ'ya nisbet edilen kilise ile hacıların konakladığı misafirhane ve hastahane büyütülerek içinde 1000 kişiyi barındıracak bir hastahane ve bir kilise inşa edildi. Burası Hospitalier Şövalye Tarikatı'nın yönetimine verildi. Kubbetü's-sahre'nin üzerine haç dikildi ve o zamana kadar açıkta duran kayanın (kutsal taş) üstü örtülüp üzerine bir mihrap oturtuldu. Mescid-i Aksâ Camii'nde değişiklikler yapılarak kralların sarayı haline getirildi. Yanı başındaki yer ise Templier tarikatının kullanımına verildi. Bunun dışında şehirde fazla değişiklik olmadı. Kudüs genelde eski görünüşünü korumakla birlikte tam bir hıristiyan şehri haline geldi. Müslüman ve yahudilerin şehirde sürekli kalmasına izin verilmedi. Kudüs'ün dışında derin hendekler ve üzerinde Kudüs'e giriş çıkışı sağlayan dört ana kapı ile daha küçük kapılar bulunan şehir surları aynen muhafaza edildi.

Haçlılar, Godefroi'nin idareyi ele almasından sonra Remle'ye kadar ilerlemiş olan Fâtımî ordusunu âni bir saldırıyla yenilgiye uğratarak Filistin'deki hâkimiyetlerini güçlendirdiler (Ağustos 1099). Aynı yılın sonunda papanın yolladığı Pisa başpiskoposu Daimbert yeni Kudüs patriği oldu. Godefroi 1100'de ölünce yerine Urfa kontu olan kardeşi Baudouin kral seçildi.

On sekiz yıl süren saltanat döneminde Kudüs Krallığı'nın büyüme ve güçlenmesini sağlayan Baudouin, Mısır Fâtımîleri ile yaptığı savaşlarda başarılı olduğu gibi Kudüs Krallığı'nın sınırlarını özellikle Venedik ve Cenova filolarından aldığı yardımla Filistin kıyı şehirlerini zaptetmek suretiyle genişletti. Arsuf, Kaysâriye, Hayfa, Yafa, Akkâ ve Beyrut ele geçirildi. Saltanatı süresince Urfa, Antakya ve Trablus Haçlı devletleriyle ilişkileri yapıcı oldu ve bütün Haçlılar'ı birlik içinde tutmayı başardı.

I. Baudouin'in ölümünden sonra Kudüs tahtına geçen II. Baudouin, Mısır ve Dımaşk kuvvetlerinin tehdidi karşısında kendisine yardım için gelen Urfa ve Antakya birlikleriyle beraber Aşdod'a ilerledi, fakat savaş olmadı. İki taraf karşılıklı üç ay bekledikten sonra ülkelerine geri döndü. Baudouin, 1119 yılında Antakya Prinkepsi Roger ve ordusunun Artuklu Beyi İlgazi'nin askerleri tarafından kılıçtan geçirilmesi üzerine Antakya'ya giderek geçici bir süre için şehrin hâkimiyetini ele aldı. Saltanatının ilk yıllarını İlgazi ve Tuğtekin'e karşı mücadele ile geçirirken bir yandan da krallığın idaresinde yenilikler yaptı. Kralın verdiği şehir ve kalelerde oturan baronlar krallığın yönetim ve savunmasında daha etkili olmaya başladılar. Ayrıca Hospitalier (İsbitâriyye) ve Templier (Dâviyye) adıyla iki şövalye tarikatı kuruldu. Bunlar hızla gelişerek krallık içinde ve kuzeydeki Haçlı devletlerinde ciddi birer güç haline geldiler. Tarikat şövalyeleri Haçlılar arasında en acımasız müslüman düşmanı oldular.

II. Baudouin, 1123'te Artuklu Beyi Belek'e esir düşüp Harput Kalesi'nde hapsedilince Kudüs Krallığı bir yıl Geldemar tarafından yönetildi. Onun yokluğunda Kudüs ordusu Venedik donanmasının desteğiyle 7 Temmuz 1124'te Sûr'u (Tyros) zaptederek Askalân dışında bütün Filistin kıyı şehirlerine sahip oldu. Baudouin daha sonra Artuklular'ın idaresinde bulunan Halep'i kuşattı. Halep'i bu saldırıdan Musul Valisi Aksungur el-Porsukî'nin yardıma gelmesi kurtardı.

II. Baudouin'in 21 Ağustos 1131'de ölümünden sonra kızı Kraliçe Melisende ile birlikte taç giyen Foulque d'Anjou krallıkta sevilen ve baronlarının itaat ettiği bir kral oldu. Saltanatı boyunca siyaseti genişlemeye son verilip sınırların korunması oldu. Çünkü sadece Kudüs değil bütün Haçlı devletleri, Musul ve Halep hâkimi atabeg İmâdüddin Zengî'nin etrafında toplanan müslümanların tehdidi altındaydı. Bu sebeple müslümanlarla anlaşma yoluna gitti.

İmâdüddin Zengî, 24 Aralık 1144'te Urfa'yı fethederek buradaki Haçlı Kontluğu'na son verdi. Böylece ilk kurulan Haçlı devleti ortadan kalkmış oldu. Bu gelişme üzerine Kudüs Krallığı ve diğer Haçlı devletleri sıranın kendilerine de geleceği korkusuyla paniğe kapıldılar. Kraliçe Melisende papa ve Batı Avrupa krallarından yardım isteyince düzenlenen yeni Haçlı seferine katılan ordular, Fransa Kralı VII. Louis ve Almanya Kralı III. Konrad'ın idaresinde Kudüs'e geldi. Beş gün süren başarısız Dımaşk kuşatması tam bir fiyasko ile neticelendi. Avrupalı krallar hiçbir başarı elde edemediler ve Kudüs Krallığı'na da bir fayda sağlayamadılar.

1149'da Antakya Prinkepsi Raymond de Poitiers'nin Halep Hükümdarı Nûreddin Mahmûd Zengî ile yaptığı savaşta maktul düşmesi üzerine idareyi karısı Konstance, 1152'de Trablus kontu II. Raymond'un Haşhaşîler tarafından öldürülmesi üzerine de idareyi karısı Hodierna'nın üstlenmesiyle Doğu'daki üç Haçlı devletinin sorumluluğu üç kadının eline kaldı. Fakat aynı yıl III. Baudouin annesi Melisende'ı saf dışı bırakmayı başararak krallığın tek hâkimi oldu. III. Baudouin kutsal ülkede doğmuş ilk Kudüs kralıydı. Yedi ay süren kuşatmadan sonra 19 Ağustos 1153'te Askalân'ı zaptetmesi Haçlılar'ın son büyük başarısını teşkil eder.

İktidarı eline aldıktan (1162) sonra bütün dikkatini Mısır üzerinde toplayan Kral Amaury desteğine ihtiyaç duyduğu Bizans ile iyi ilişkileri sürdürmeye kararlıydı. Zira doğu sınırı, 1153'te Dımaşk'a hâkim olmasından sonra tamamen Nûreddin Mahmud Zengî'nin elindeydi. Suriye'nin tek hâkimi olan Nûreddin ile savaşması mümkün değildi. Ancak Nûreddin, kendisine düşman kalan Mısır'a sahip olmadığı sürece Kudüs Krallığı için hayatî bir tehlike

teşkil etmezdi. Bundan dolayı Mısır'ın ele geçirilmesi Kudüs Krallığı'nın geleceği bakımından büyük önem taşımaktaydı.

1163 Eylülünde Fâtımî idaresindeki Mısır'a saldıran Amaury, Vezir Dırgām'ın öldürülmesinden sonra yerine geçen Şâver ile Nûreddin'in kumandanı Şîrkûh arasındaki mücadelede Şâver'i destekledi. 1164 Temmuzunda Şîrkûh'u Bilbays'ta kuşattı. Ancak Nûreddin'in Hârim'e hücum etmesi üzerine Şîrkûh ile anlaşıp Kudüs'e döndü.

1167 ve 1168'de Kral Amaury yine Mısır'a saldırdı, ancak hiçbir sonuç alamadı. Mısır'ı ele geçiren, Nûreddin'in kumandanı Şîrkûh oldu (8 Ocak 1169). Mısır'ı kaybetmiş olmanın Kudüs Krallığı için ne büyük bir tehlike teşkil ettiğini anlayan Amaury'nin Mısır'a karşı 1169 sonbaharında düzenlediği sefer de başarısız kaldı. Amaury 11 Temmuz 1174'te ölünce yerine on üç yaşında cüzzamlı oğlu Baudouin geçti. Çocuk hemen kral ilân edildiyse de krallık ileri gelenleri ona niyâbet hususunda ikiye ayrıldılar. Önce Trablus Kontu III. Raymond nâib oldu; yerli baronlar ve Hospitalier şövalyeleri onu destekliyorlardı. Bunlar müslüman komşularıyla iyi geçinme taraftarıydılar. Fakat 1176'da Kral IV. Baudouin karşı grubun başında bulunan dayısı Joscelin de Courtenay'ın tarafına döndü. Joscelin'i destekleyenler ise Templier şövalyeleriyle Batı'dan yeni gelen asillerdi. Bunlar savaşçı hıristiyan idealleriyle tutuşmakta olup her fırsatta müslümanlara saldırmak istiyorlardı. Bu iç sorunlardan başka krallık dışarıdan gelecek yardım ümitlerini de kaybetmişti. Batı'dan yardım gelmiyordu. İmparator Manuel'in ölümü üzerine Bizans'ın kudreti yok olmuştu. Tek çıkar yol, Nûreddin Mahmud'un ölümünden sonra İslâm dünyasını idaresinde toplamış olan Selâhaddîn-i Eyyûbî ile anlaşmaktı. Ancak krallık erkânı bunu bir türlü beceremedi ve Selâhaddîn ile sık sık çatışmaya girdi.

1185 Martında Kudüs Kralı IV. Baudouin ölünce ablasının oğlu V. Baudouin unvanıyla tahta çıkarıldı. Henüz küçük yaşta olan kralın da bir yıl sonra ölümü üzerine annesi Sibylle ile kocası Guy de Lusignan yönetime el koydular. Aynı yıl Kerek hâkimi Renaud de Châtillon'un

Kahire'den Dımaşk'a giden bir müslüman kervanına saldırması Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin sabrını taşırdı. Selâhaddin, 4 Temmuz 1187'de Hittîn mevkiinde yapılan savaşta Kudüs krallık ordusunu yok etti. Bu olayın ardından müslümanlar Kudüs Krallığı'na ait şehir ve kaleleri süratle ele geçirmeye başladılar. Taberiye, Akkâ, Nablus, Yafa, Sayda, Beyrut, Cübeyl, Askalân, Gazze birbiri ardınca zaptedildi. Birkaç hafta içinde büyüklü küçüklü elli iki şehir fethedilmiş, sıra Kudüs'e gelmişti.

Selâhaddîn-i Eyyûbî, önce Kudüs'ün teslimini müzakere etmek için çağırıldığı Haçlı heyetiyle Askalân'da görüştü. Hıristiyanlar şehri teslim etmeyeceklerini söyleyince görüşmeler sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Selâhaddin Kudüs üzerine yürüdü. Bunu duyan gönüllü mücahidler de orduya katıldı. Sultan Kudüs'e yaklaştığı sırada öncü birliklerinden ayrılarak ilerleyen Emîr Cemâleddin Haçlılar'ın baskınına uğrayarak şehid düştü. Selâhaddîn-i Eyyûbî 20 Eylül 1187'de Kudüs önünde karargâh kurdu. Önce kuzeybatı sur kesimine hücum edildi. 26 Eylül'de Zeytindağı'na yerleşen müslümanlar Sütunlu Kapı yanında surların altına lağım kazmaya başladılar. Üç gün sonra surda büyük bir gedik açıldı. Haçlılar buradan şehre girişi önledilerse de sonunda savunma çöktü. Savunmayı yöneten Balian d'İbelin, 30 Eylül'de Selâhaddin'in karargâhına gelip teslim şartlarını konuştu. Selâhaddin çok az bir fidye ödemek şartıyla halkın şehri terketmesine izin verdi. Haçlılar kırk gün içinde erkek başına 10, kadın başına 5, çocuk başına 2 dinar fidye ödeyeceklerdi. Ayrıca para bulamayan binlerce kişi de serbest bırakıldı. Buna karşılık Templier ve Hospitalier tarikatları kendi mensuplarını kurtarmak için tek kuruş bile harcamadılar. Patrik de sadece kendisi için 10 dinar ödedi; sahip olduğu altın ve gümüş, ayrıca arabalar dolusu servetiyle Kudüs'ten çıkıp gitti. Selâhaddin'in bu insanca davranışı Kudüs'ü zapteden Haçlılar'ın vahşetiyle tam bir tezat teşkil etmekteydi.

Mi'rac kandiline denk düşen 27 Receb 583 (2 Ekim 1187) Cuma günü Selâhaddin Kudüs'e girdi. Haçlılar'ın seksen sekiz yıl önce kana buladıkları şehirde hiçbir taşkınlık yapılmadı;

müslümanlar zafer sevincini olgunluk içinde kutladılar. Haçlılar Kudüs'ten çıkıp giderken Ortodoks ve Ya'kübî hıristiyanlar şehirde kaldı. Müsevîler'in de şehre yerleşmesine izin verildi. Hıristiyanlara ait kutsal yerlerin idaresi Ortodoks kilisesine teslim edildi. Bir süre Kudüs'te kalan Selâhaddîn-i Eyyûbî, Haçlılar tarafından saray olarak kullanılan Mescid-i Aksâ'yı camiye çevirdi ve Templier tarikatının yaptığı değişiklikleri ortadan kaldırdı. Nüreddin Mahmud'un Halep'te yaptırdığı minberin getirilmesini emretti. Şehrin idaresini düzene koyduktan sonra 24 Şâban 583'te (29 Ekim 1187) Sûr şehrine hareket etti. Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinde surlar tamir ettirildi ve önlerine derin hendekler kazıldı. Burçlar inşa edildi. Sultan Kudüs'ün idaresini Fakih Ziyâeddin Îsâ'ya verdi, onun 1189'da ölümü üzerine de yerine Hüsâmeddin en-Necmî getirildi. Kudüs'ten ayrılan Haçlılar hâlâ ellerinde bulunan Sûr, Trablus, Antakya gibi şehirlerde kümelendiler. Kudüs Krallığı bir asır daha Suriye'nin kıyı şehirlerinde Akkâ merkez olmak üzere varlığını sürdürdü.

Avrupalılar Kudüs'ü geri almak için İngiltere, Fransa, Almanya krallarının idaresinde III. Haçlı Seferi'ni düzenlediler (1189-1192). Askalân'ın Haçlılar'ın eline geçmesinden ve Kudüs'ü geri almak için burayı bir üs haline getirmesinden endişe eden Selâhaddîn-i Eyyûbî, Askalân Kalesi'nin tahrip edilmesini emretti. 19 Şâban 587'de (11 Eylül 1191) yıkımına başlanan surlarla kalenin yıkımı kısa bir süre içinde tamamlandı, halk başka yerlere nakledildi. Sultan 26 Eylül 1191'de Kudüs'e gelip şehrin savunma tedbirlerini, erzak ve silâh durumunu gözden geçirdi. Haçlılar'ın Kudüs'ü geri almak için beş yıldan beri verdikleri mücadeleye 22 Şâban 588'de (2 Eylül 1192) yapılan barış antlaşmasıyla sona erdi. Bu antlaşmaya göre taraflar silâhsız olarak birbirlerinin ülkesinde ticaret yapabilecek, hıristiyanlar hac için Kudüs'e gelebileceklerdi. Kudüs'te bir Hanefî medresesi yaptıran Dımaşk Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam, Haçlılar'ın Kudüs'ü tekrar ele geçirmesinden endişe ettiği için Harem-i şerif'teki camiler, Merkad-i Îsâ Kilisesi ve Dâvûd Kulesi hariç şehrin tahrip edilmesini emretti.

Surların yıkılması üzerine kadınlar, çocuklar ve yaşlılar şehri terkedip Kahire, Dımaşk ve Kerek'e gittiler.

Daha sonraki yıllarda da Kudüs'ü ele geçirmeye uğraşan Haçlılar'ın girişimleri başarıya ulaşmadı. Yalnız İmparator II. Friedrich, düzenlediği Haçlı seferi sırasında 626 (1229) yılında Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed ile anlaşarak on yıl süreyle Kudüs'e ve Kudüs'ü Yafa'ya bağlayan dar bir arazi şeridine sahip olma hakkını elde etti (Demirkent, Haçlı Seferleri, s. 201). Friedrich 17 Mart 1229'da Kudüs'e girdi ve Nablus kadısı Şemseddin'in refakatinde şehri dolaştı. Böylece Batılılar silâh zoruyla elde edemedikleri Kudüs'e diplomatik gayretleri neticesinde kavuştular. Anlaşmanın ardından müslümanların Harem-i şerif dışında Kudüs'e girmesine izin verilmedi. Bu olay İslâm dünyasını çok üzdü. Dımaşk'ta umumi mâtem ilân edildi. Sultan el-Melikü'l-Kâmil'in, Harem-i şerif'in müslümanların elinde kaldığını ve stratejik bakımdan müslümanların eskisi gibi bölgeye hâkim bulunduğunu belirtmesi müslümanların acısını azaltmadı. Öte yandan hıristiyanlar anlaşmanın uygulanmasının pek mümkün olmadığı kanısındaydılar, zira verilen yerlerin savunulması hiç de kolay değildi. Friedrich, Kutsal Mezar Kilisesi'nde taç giymeye kararlıydı. Fakat Akkâ'da oturan patrik, imparator hâlâ aforozlu olduğu için Kudüs'teki bütün dinî faaliyetleri ve âyini yasaklamıştı. Yerli baronlar, Templier ve Hospitalier şövalyeleri de törene katılmadılar. Friedrich kilisede Kudüs krallık tacını kendi elleriyle başına koydu ve başarısını tek başına kutlamak zorunda kaldı.

Bu dönem, Mısır Eyyübî Hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Eyyüb'un kendisine muhalif olan Suriye Eyyübîleri'ne karşı Hârizmlî atlı birliklerini Dımaşk ve Filistin bölgesine baskın yapmaya çağırmasına kadar sürdü. Hârizmlîler, Dımaşk civarında dehşet saçarak bütün bölgeyi yakıp yıktıktan sonra 11 Temmuz 1244'te Kudüs'e girdiler. Kerek hâkimi el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'un aracılığıyla hıristiyan halk ve garnizon Kudüs'ten Yafa'ya gitmek için izin aldı.

Ancak bunlar, hem Hârizmliler'in pususuna düşerek hem de Arap eşkıyasının saldırısına uğrayarak büyük kayıp verdiler. el-Melikü's-Sâlih ve Hârizmliler, Suriye Eyyûbîleri'ni ve müttetikleri Haçlılar'ı Gazze dışında yaptıkları savaşta bozguna uğrattılar (Cemâziyelevvel 642 / Ekim 1244). Böylece Kudüs kesin olarak Haçlılar'ın elinden çıkmış ve Mısır Eyyûbîleri'nin hâkimiyetine girmiş oldu. Haçlılar'ın 1099'da Kudüs'ü ilk alışından 145 yıl sonra şehir Türkler'in eline geçmişti.

BİBLİYOGRAFYA

İmâdüddin el-İsfahânî, el-Fethü'l-ğussî (nşr. M. Mahmûd Subh), Kahire 1962, s. 116-125.

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, bk. İndeks.

Bahâeddin İbn Şeddâd, en-Nevâdirü's-sultâniyye (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1415/1994, s. 134-136.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-zamân, VIII/2, s. 654-657.

Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn (nşr. İbrâhim ez-Zeybek), Beyrut 1418/1997, III, 330-411.

İbn Hallikân, Vefeyât, VII, 178-186.

İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb, bk. İndeks.

W. F. Heller, Geschichte der Kreuzzüge nach dem heiligen Lande, Frankenthal 1784, s. 235-254, 271-338.

F. Wilken, Geschichte der Kreuzzüge, Leipzig 1807-32, I, 46-424; II, 1-68, 69-413, 414-592, 593-718; III/2, s. 1-318; IV, 452-511.

W. Tyrensis, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum (RHC Occ. içinde), I, 1 vd.; a.e.: Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem (trc. E.-R. Kausler), Stuttgart 1844; a.e.: A History of Deeds, Done Beyond the Sea by William Archbishop of Tyre (trc. A. Babcock –

A. C. Krey), New York 1943, s. 12, 19, 23, 43, 57, 67, 79, 82, 95 vd., 232, 287, 333, 337, 339-343, 349-376, 383, 405, 415.

F. Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium* (RHC Occ. içinde), III, 311-485.

a.e.: Fulcher of Chartres. *A History of the Expedition to Jerusalem: 1095-1127* (trc. R. Ryan), Knoxville 1969, s. 3, 4, 9, 11, 19, 26, 28, 34, 38, 116-119, 121 vd., 124, 131 vd., 143, 147, 149 vd., 170 vd., 267, 269.

Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum (RHC Occ. içinde), III, 119-163.

a.e.: *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem* (trc. R. Hill), Oxford 1962, s. 30, 46, 59, 61, 68-70, 72, 75 vd., 80, 85-87, 90-94, 97-101.

J. F. Michaud, *Histoire des croisades*, Paris 1849, I, 210-357; II, 1-64; III, 1-50.

R. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem: 1100-1291*, Innsbruck 1898, bk. İndeks.

W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge 1907, s. 20, 25, 33 vd., 59, 136, 170, 171, 231, 238, 252 vd., 280 vd., 305, 312, 317, 322.

R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, Paris 1934-36, I, 153-172, 181-189, 201-316, 531-548; II, 6-24, 310-327, 338-363, 436-443, 609-699, 799-835; III, 271-294, 407-414.

S. Runciman, *A History of the Crusades*, London 1951-54, I-III, tür.yer.

a.e.: *Haçlı Seferleri Tarihi* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1986-87, I, 214, 215-222, 223-243, 244-253; II, bk. İndeks; III, bk. İndeks.

A History of the Crusades (ed. K. Setton), Wiskonsin 1955-89, I-VI, bk. İndeks.

D. C. Munro, *The Kingdom of the Crusaders*, Washington 1966, s. 54, 55, 57-60, 165 vd.

J. L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem: 1100 to 1291*, New York 1970.

J. Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem. European Colonialism in the Middle Ages*, London 1972.

R.-J. Lilie, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten*, München 1981, s. 1, 11, 18 vd., 36 vd., 39 vd., 54, 63, 114, 129, 132, 217 vd., 235, 240.

S. Lane-Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, London 1985.

Jerusalem in History (ed. K. J. Asali), Essex 1989.

J. Riley-Smith, *The Crusades*, London 1995, s. 2, 18, 36 vd., 84, 107, 112-119, 121 vd., 133 vd., 141 vd., 150, 174, 223 vd., 228, 233, 235 vd.

a.mlf., *The First Crusaders 1095-1131*, Cambridge 1997, bk. İndeks.

Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 201, tür.yer.

a.mlf., “Haçlılar”, *DİA*, XIV, 525-546.

Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Devri*, İstanbul 2000, s. 119-121; ayrıca bk. İndeks.

F. Buhl, “Kudüs”, *İA*, VI, 958-961.

S. D. Goitein, “al-Ḳuds”, *EI2* (İng.), V, 330-331.

Maddenin bu bölümü TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2002 yılında Ankara'da basılan 26. cildinde, 329-332 numaralı sayfalarda yer almıştır.

MEMLÜKLÜLER DÖNEMİ

CENGİZ TOMAR

Kudüs, Memlük Devleti'nin ilk kuruluş yılları sırasında (1250-1260) Suriye'deki Eyyübîler ile Memlükler arasında birkaç defa el değiştirdi. Abbâsî Halifesi Müsta'sım-Billâh'ın aracılığıyla Suriye'deki Eyyübîler ve Memlükler arasında yapılan barış antlaşması ile (Safer 651 / Nisan 1253) Kudüs Memlükler'e bırakıldı. Ancak Filistin ve Kudüs 654 (1256) yılında tekrar Eyyübîler'in eline geçti. Moğollar'a karşı kazanılan Aynicâlût zaferiyle (1260) Eyyübî hânedanı da sona erdi ve şehir daha istikrarlı bir yönetime kavuştu. Hilâl-haç mücadelesinin sembolü konumundaki Kudüs'ün Haçlı tehlikesinin ortadan kalkmasıyla birlikte siyasî açıdan önemi azaldı. Coğrafî konumunun yanı sıra dönemin ana ticaret yollarının uzağında olması ve şehirde güçlü bir askerî birliğin bulunmaması bunda etkili olmuştur.

Kudüs Memlük idaresinin ilk yıllarında Dımaşk, Kahire Halep ve Gazze gibi dönemin büyük şehirlerinin aksine nâibler yerine Gazze veya Dımaşk nâibinin tayin ettiği valiler tarafından yönetiliyordu. Kalkaşendî şehrin 777'de (1375) nâibliğe dönüştüğünü ileri sürüyorsa da (Şubhu'l-a'sâ, VII, 186-187) Memlükler devrinde şehrin tarihi hakkında el-Ünsü'l-celîl adıyla bir eser telif eden Ebü'l-Yümn el-Uleymî, Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatı döneminde (1310-1341) Alemüddin Sencer el-Cavlî'nin Kudüs nâibü's-saltanası olduğunu belirtmekte (II, 271-272), İbn Tağrîberdî de 709 (1309) yılı olaylarını anlatırken Kudüs nâibinden bahsetmektedir (en-Nücûmü'z-zâhire, VIII, 258). Kudüs nâibleri bu dönemde henüz müstakil olmadığından Gazze veya Dımaşk nâibleri tarafından rütbesi büyük şehirlerinkine oranla daha düşük emîrler arasından (emîr-i tablhâne) tayin edilmiştir. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Kahire tarafından tayin edilmeye başlanan Kudüs nâibleri arasında büyük

emîrlerin de (emîr-i mie mukaddemü'l-elf) bulunduğu dikkati çekmektedir. Şehirde vali veya nâiblerden başka müslümanların mukaddes kabul ettiği yerlerden sorumlu nâzirü'l-haremeyni'ş-şerîfeyn de görev yapıyordu. Kudüs nâibleri bazan nâzirü'l-haremeyni'ş-şerîfeyn unvanını da taşıyordu. Memlûk devri boyunca sultanın cezalandırdığı Memlûk emîrlerinin Kudüs'e sürülmesi de şehrin siyasî konumuyla ilgilidir. Zira şehirde fazla asker bulunmaması ve surlarının takviye edilmemesi, Kudüs'te yaşamaya mecbur edilen Memlûk emîrlerinin isyan etme ihtimalini azaltıyordu. Ayrıca emekli olan Memlûk emîrleri de Kudüs'ün siyasetten uzak havası ve dinî konumu dolayısıyla şehirde yaşamayı tercih ediyorlardı. Aynı şekilde yahudi ve hıristiyanlarda olduğu gibi diğer müslümanlarda da Kudüs'te yaşama ve burada defnedilme arzusu vardı.

Memlûkler'in Kudüs politikası genel siyasetlerine paraleldi. Moğollar ve Haçlılar karşısında aldıkları başarılı sonuçlarla askerî yeterliliklerini kanıtlayan Memlûkler'in yabancı oldukları bu topraklarda yer edinmeleri ve siyasî meşruiyet kazanmaları ulemâ ve halk nezdinde destek bulmalarını gerektiriyordu. Bu sebeple Memlûkler, müslümanlar tarafından üçüncü mukaddes şehir kabul edilen Kudüs'e büyük önem vermişler ve şehri yeniden imar etmişlerdir. Haçlı işgalinin ardından Kudüs'ün yeniden bir İslâm şehri haline gelmesi Memlûkler tarafından yapılan bu yoğun imar faaliyetiyle gerçekleşmiştir. Günümüzde Kudüs'te bulunan 150 civarındaki önemli tarihî eserin sekseni Memlûkler devrine aittir. Bu dönemde Kudüs'te inşa faaliyetlerinin artmasında Memlûk sultanlarının kendilerini topluma kabul ettirme çabalarının yanı sıra dinî gayeler, Memlûk emîrlerinin öldükten sonra müsadere edilmesini önlemek amacıyla çocuklarını ve akrabalarını mütevellî yaparak mallarını vakfetmeleri gibi pek çok sebepten söz etmek mümkündür.

Kudüs'ü birkaç defa ziyaret eden Bahrî Memlûk sultanlarından I. Baybars, Kubbetü's-sahre'nin yıkılan kısımlarını tamir ettirmiştir. Surların dışında şehre gelen tâcirleri karşılamak ve fakirleri

barındırmak maksadıyla bir de han yaptıran I. Baybars bazı köylerin gelirini şehirdeki kutsal mekânların bakımına ayırmıştır. Yine Kudüs'ü ziyaret eden sultanlardan Kalavun 681'de (1282), şehre gelen fakirler için Ribâtu Kalavun'u (Ribâtü'l-Mansûrî) yaptırmıştır. Sultan Lâçin de Mihrâb-ı Dâvûd'u ihya etmiştir. Kudüs'ün Bahrî Memlûkler devrinde esas gelişmesi Muhammed b. Kalavun döneminde (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) olmuştur. Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-sahre'yi tamir ettiren sultan Kubbetü's-sahre etrafındaki kemerleri de yaptırmış, Mescid-i Aksâ'nın arka tarafını mermerle kaplatmış, Harem-i şerif'teki bazı mâbedlerin kubbelerini yıldızlatmıştır. Kaynaklar, bu faaliyetlerin büyük bir itina ile yapıldığını ve yıllar sonra bile yeniliğini koruduğunu kaydetmektedir. Kırk yıldan fazla hüküm süren Muhammed b. Kalavun döneminde pek çok medrese, çarşı, han, hamam ve ribât yapılmış, Kudüs Kalesi yenilenmiş ve şehre su getirilmiştir. Kalenin batı köşesindeki cami 1310 yılında inşa edilmiştir.

Sultanların Kudüs'e olan ilgisi Burcî Memlûkleri zamanında da devam etmiştir. Berkuk ziyaret maksadıyla Kudüs'e gelmiş ve bir süre burada kalmıştır. 1386'da Dârü'l-vekâle (Kaysâriyye) adıyla bilinen Hânü'z-Zâhir'i yeniden yaptırmış, Kudüs'ün su yolunu (Kanâtü'l-arûb) tekrar inşa ettirmiştir. Barsbay, Eyyübî sultanlarından el-Melikü'l-Muazzam Îsâ'nın 1216'da yaptırmış olduğu sebili (sebîlü Şa'lân) tamir ettirmiştir (832/1429). el-Melikü'z-Zâhir Çakmak, Kubbetü's-sahre'nin yıldırım düşmesi sonucu yanan kubbesini onartmış, Mısır sahillerine yapılan hıristiyan saldırıları sebebiyle Kudüs'teki hıristiyanların yapılarını yıktırıştır. 857'de (1453) tahta çıkan el-Melikü'l-Eşref İnal, Mescid-i Aksâ'yı tamir ettirmiş ve Kayıtbay döneminde onarıldığından daha sonra Sebîlü Kayıtbay olarak bilinen sebili yaptırmıştır. Bu sebile su temin eden Kanâtü's-sebil'i Hoşkadem 1462'de yenilemiştir. Ayrıca Kayıtbay tarafından yıktırılarak yeniden yaptırıldığı için el-Medresetü'l-Eşrefiyye olarak da bilinen el-Medresetü's-Sultâniyye Hoşkadem devrinde bina edilmiştir. Sultan Kayıtbay, Eşrefiyye

Medresesi'ni 887'de (1482) yeniden yaptırdığı gibi uzun yıllar ihmal edilen Kanâtü's-sebîl'i ve Sebîlü Kayıtbay'ı tamir ettirmiştir.

Sultanların yanı sıra emîrler ve yakınları, zengin tüccarlar, ulemâ ve şehre başka bölgelerden göç etmiş kimseler de şehrin imar faaliyetlerine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemde Kudüs'te elli civarında medrese ve yirmi civarında zâviye, hankah ve ribât mevcuttu. Bunlar arasında Emîr Alâeddin Aydoğdu'nun (ö. 666/1267) inşa ettirdiği Ribâtu Alâeddin (Bâsırıyye), Emîr Alemüddin Sencer ed-Devâdâr es-Sâlihî'nin yaptırdığı Devâdâriyye Hankahı (695/1295), Dımaşk Hanbelî şeyhi Vecîhüddin Muhammed b. Osman et-Tenûhî'nin 701 (1302) yılında vakfettiği Medresetü'l-Vecîhiyye, Emîr Rükneddin Baybars'ın vakfı olan Medresetü'l-Câlikıyye (707/1307) ve 715-720 (1315-1320) yıllarında inşa edilen Cavliyye Medresesi ile Sellâmiyye, Kerîmiyye, Emîniyye ve Hatuniyye medreseleri Bahrî Memlûkleri devrinde yaptırılan hayır kurumlarıdır. Emîrler tarafından inşa ettirilen yapıların en muhteşemi, Şam nâibi Emîr Tenkiz en-Nâsırî'nin 729'da (1329) yaptırdığı Tenkızıyye Medresesi ile Sûku'l-Kattânîn'dir. Burcî Memlûkleri döneminde inşa edilen medreseler arasında Ebû Bekir Ali eş-Şeybânî (ö. 797/1395) için Hoca (Tâcir) Fahreddin el-Mevsîlî tarafından yaptırılan Mevsiliyye Medresesi, Emîr Cehârkes el-Halîlî tarafından vakfedilen Medresetü'l-Cehârkesiyye ile (Şerkesiyye) Sübeybiyye ve Bâsırıyye medreseleri önemlidir.

Memlûkler devrinde şehrin nüfusu hakkında kesin bilgi yoktur. Araştırmacılara göre şehrin nüfusu 10.000 civarındadır. Harem-i şerif'te bulunan Memlûk dönemine ait belgeleri ve şehrin gelişmesini delil gösteren Hudâ Lutfî'ye göre ise XIV. yüzyılda nüfus 20.000 civarında olmalıdır (al-Quds, s. 225). Ancak XV. yüzyılda baş gösteren iktisadî sıkıntılar, isyanlar ve kıtlık sonucunda şehrin nüfusu büyük ölçüde azalmıştır. Kudüs'ün nüfusu Araplar, Berberîler, Hintliler, Türk ve Kafkas asıllı memlûkler, Türkmen ve Kürtler ile Moğol istilâsı sırasında Anadolu ve İran'dan gelen kimselerden müteşekkildi. Üç semavî din tarafından da mukaddes

kabul edilmesi sebebiyle şehir oldukça kozmopolit bir yapıya sahipti. Şehir nüfusunun büyük çoğunluğu müslümandı, daha sonra hıristiyanlar ve yahudiler geliyordu. Kudüs'teki hıristiyan ve yahudiler, kendi mahallelerinde İslâm hukukunun onlara tanıdığı zimmî statüsü içerisinde rahatça yaşıyorlardı. Avrupa'dan gelen hıristiyan hacılar Kudüs'te hac görevlerini ifa edebiliyorlardı. Bazı dönemlerde hıristiyan hacıların sorunlarını çözmek üzere Kudüs'te Avrupalı konsolosların olduğu bilinmektedir. Sultan Kayıtbay devrinde Kudüs'te yahudilerle müslümanlar arasında bir çatışma olmuşsa da Kudüs kadıları ve sultan yahudileri haklı bularak haklarını teslim etmişlerdir.

Memlükler devrinde Kudüs'ün en önemli gelir kalemini şehre gelen hacıların ihtiyaçlarının karşılanması ve rehberlik hizmetlerinden elde edilen gelirler oluşturuyordu. Şehir halkının ve hacıların ihtiyaçlarına yönelik olan ticaret küçük çaplıydı. Medrese, zâviye ve ribât gibi hayır kurumlarının bakım ve onarım giderleriyle buralarda çalışanların maaşları, şehir çevresindeki tarım arazilerinin gelirleriyle beslenen vakıflar tarafından ödeniyordu. Su sıkıntısı dolayısıyla suya fazla ihtiyaç göstermeyen zeytin ve pamuk Kudüs'ün ana tarım ürünleriydi. Sebze ve meyve üretimi de ihtiyacı karşılıyordu. Şehirde sabun ve dokuma endüstrisinin bulunduğu ve gümüş ihraç edildiği bilinmektedir. Ayrıca hacılara yönelik hediyelik eşya üretiliyordu. Diğer Ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi Kudüs'te de ürünler Sûku'l-Kattânî gibi çarşılarda ve hanlarda satılmaktaydı. Hacıların beraberlerinde getirdikleri malları sattıkları bir çarşı da vardı. Kudüs'e İran, Mağrib, Yemen ve Avrupa'dan kumaş, deri ve halı ithal ediliyordu.

XV. yüzyılda Memlük Devleti'nin ekonomik yapısının bozulması Kudüs'ü de etkiledi. XVI. yüzyıl başlarında Memlükler'in artık bölgede asayişini sağlayamadıkları görülmektedir. Bu dönemde Kudüs'e yapılan bedevî saldırıları hacıların şehre gelmesini engellemiş ve şehrin ekonomisine büyük darbe vurmuştur. Nihayet 1516'da Mercidâbık Savaşı ile Suriye'yi ele

geçiren ve ertesi yıl Kahire'deki Memlûk yönetimine son veren Osmanlılar Kudüs'e de hâkim olmuşlardır.

Memlûkler devrinde Kudüs'ün istikrarlı ve siyasî çekişmelerden uzak ortamı yönetimin medreseler ve vakıflar yoluyla ulemâya verdiği büyük destekle birleşince burada doğup büyüyenler yanında pek çok ünlü âlim eğitim görmek, müderrislik yapmak veya yerleşmek amacıyla Kudüs'e gelmiştir. Bu dönemde yetişen Kudüslü âlimler arasında müfessir Burhâneddin İbn Cemâa, Kemâleddin ve Burhâneddin İbn Ebû Şerîf, tarihçi İbn Ebû Uzeybe, muhaddis İbn Hilâl el-Makdisî, fakih İbnü'd-Deyrî, Şemseddin ve Takıyyüddin Abdullah el-Kalkaşendî, matematikçi İbnü'l-Hâim, kıraat âlimi İbnü'l-Kabâkîbî, mutasavvıf İbnü'n-Nakîb el-Makdisî ve tarihçi Ebü'l-Yümn el-Uleymî sayılabilir. Uleymî'nin el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Ûuds ve'l-Ûalîl adlı eserinin özellikle ikinci kısmı Memlûkler devrinde şehrin tarihi, iktisadî ve içtimaî yapısı ile kültürel hayat açısından en önemli kaynak durumundadır. Yine bu devirde Kudüs'ün faziletlerine dair birçok eser kaleme alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Ebü'l-Fidâ, Târîh, III, 195.

İbn Fazlullah el-Ömerî, et-Ta'rif, Kahire 1312, s. 108-109.

Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ (Şemseddin), IV, 104-106, 197, 205-206; VII, 186-187; X, 133; XII, 104, 327.

Makrîzî, es-Sülûk, tür.yer.

Halîl b. Şâhin, Zübdetü Keşfi'l-memâlik (nşr. P. Ravaisse), Paris 1894, s. 23.

İbn Tağrîberdî, en-Nücümü'z-zâhire, VIII, 258; ayrıca bk. tür.yer.

Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Ûuds ve'l-Ûalîl, Amman 1973, II, 271-272; ayrıca bk. tür.yer.

Abdülcelîl Hasan Abdülmehdî, el-Medâris fî Beyti'l-Mağdis, Amman 1981.

J. Drory, "Jerusalem during the Mamluk Period", The Jerusalem Cathedra (ed. L. I. Levine), Jerusalem 1981, I, 190-213.

Râif Yûsuf Necm, Künûzü'l-Ğuds, Amman 1401/1983, s. 140-315.

Huda Lutfi, al-Quds al-Mamlûkiyya: A History of Mamlûk Jerusalem Based on the Haram Documents, Berlin 1985.

Ali Seyyid Ali, el-Ğuds fî'l-'aşri'l-Memlûkî, Kahire 1986.

M. H. Burgoyne, Mamluk Jerusalem: An Architectural Study, London 1987.

D. P. Little, "Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks 1197-1516 AD", Jerusalem in History (ed. K. J. Asali), Essex 1989, s. 177-199.

Ârif el-Ârif, Târîhu'l-Ğuds, Kahire 1994, s. 87-100.

Saîd Abdülfettâh Âşûr, "el-Memâlik ve'l-Ğuds", Yevmü'l-Ğuds, ebhâşü'n-nedveti's-sâdise, Amman 1996, s. 59-76.

Yûsuf Dervîş Gavânime, "Niyâbetü Beyti'l-Mağdis", Mecelletü'l-'Arabiyye li's-sekâfe, II/1, Tunus 1982, s. 75-98.

F. Buhl, "Kudüs", İA, VI, 952-964.

S. D. Goitein, "Ğuds", EI2 (İng.), V, 332-333.

Süheyl Zekkâr, "Filistîn fî 'ahdi'l-Memâlik", el-Mevsû'atü'l-Filistîniyye, Beyrut 1990, II, 527-693.

Maddenin bu bölümü TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2002 yılında Ankara'da basılan 26. cildinde, 332-334 numaralı sayfalarda yer almıştır.

OSMANLI DÖNEMİ VE SONRASI

KÂMİL CEMİL el-ASELÎ

Yavuz Sultan Selim, Mercidâbık'ta Memlûkler'e karşı kazanılan zaferden sonra Halep, Hama, Şam üzerinden güneye doğru ilerleyerek 4 Zilhicce 922'de (29 Aralık 1516) İdrîs-i Bitlisî'nin de aralarında bulunduğu devletin bir kısım ileri gelenleriyle ve askerle birlikte Kudüs'e geldi. Ancak Kudüs, padişahın gelişinden önce muhtemelen Ekim 1516'da Osmanlı yönetimine girmişti (Ercan, s. 10). Bu tarihte başlayan Kudüs'teki Osmanlı yönetimi, 1831-1840 yıllarında gerçekleşen Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemi hariç Aralık 1917'ye kadar yaklaşık dört asır devam etti. Kudüs, Osmanlı yönetimi altında hep sancak statüsünde kalmakla birlikte bağlı bulunduğu merkez zamanla değişti. 1516-1831 yılları arasında Şam eyaleti, 1841-1865 yılları arasında Sayda eyaleti ve bu son tarihte Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilâyeti içinde yer aldı. 1872-1917 döneminde ise müstakil mutasarrıflık statüsü verilerek doğrudan merkezî hükümete bağlandı. Malî açıdan önce Halep, 1860'ların ikinci yarısından itibaren Şam defterdarlığına bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti, Kudüs'ü yönetimi altına aldıktan kısa bir süre sonra ona atfettiği özel önemi gösterir icraatlara başladı. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde büyük imar faaliyetleri gerçekleştirildi. Kubbetü's-sahre'nin restorasyonu ile başlayan çalışmalar bugün hâlâ ayakta olan surların inşasıyla sürdü. Yapımı beş yılda tamamlanan, uzunluğu 3 kilometreyi, yüksekliği 12 metreyi aşan surların otuz dört kulesi ve yedi kapısı vardır ve bunların altısının üzerlerinde yapım tarihlerini gösteren kitâbeleri bulunmaktadır. Sultan Süleyman'ın diğer önemli projesi Beytulahm ve Halîlürrahmân'dan Kudüs'e su getiren kanalların tamiri, şehir suyunun dağıtımının yapıldığı havuzların yenilenmesinin yanı sıra beşi

sur içinde olmak üzere altı çeşmenin inşası olmuştur. Padişahın hanımı Hürrem Sultan'ın 1551'de yaptırdığı külliye de Kudüs'ün en önemli hayır kuruluşlarından. Cami, medrese, han, ribât ve imareten oluşan külliye Kudüs'teki Osmanlı eserlerinin önde gelenlerindedir. Günümüzde bakımsız bir vaziyette ayakta olan imarete yüzlerce misafir, sûfi, medrese öğrencisi ve fakire yemek dağıtılmıştır. Külliyenin masraflarının karşılanması için büyük bir vakıf kuran Hürrem Sultan, Suriye ve Filistin'de özellikle Remle civarında birçok köy ve geniş araziye bu vakfa tahsis ettirmiştir. Onun 1558'de ölümünden sonra Sultan Süleyman, Sayda civarında dört köyün arazisini daha bu vakfa ilâve etmiştir (Kudüs Şer'iyeye Sicilleri, nr. 70, s. 18-50).

XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren giderek belirginleşen Osmanlı merkez idaresinin zayıflaması Kudüs'ü de olumsuz etkilemiştir. Bunun en açık göstergesi, genel olarak bölgenin ve özellikle de Kudüs'e ulaşan yolların güvenliğinin zayıflamasıydı. Kutsal mekânlara giden hacılar zaman zaman bedevîlerin saldırılarına mâruz kalmaktaydı. Buna çözüm olarak yollar üzerine çeşitli güvenlik kulelerinin yapıldığı, bölgenin timar ve zeâmet sahiplerinin Kudüs, Halîlürrahmân ve Nebî Mûsâ'yı ziyaret eden hacıların güvenliğini sağlamakla görevlendirildiği tesbit edilmektedir (Heyd, s. 76, 89, 91).

Osmanlı döneminde Kudüs bölgesi hıristiyanları arasındaki ilişkilerin gergin olduğu görülmektedir. Latin kilisesine bağlı olanlarla Rum ve Ermeni kiliseleri mensupları arasında hıristiyanlarca kutsal sayılan mekânlarla ilgili haklar konusunda sürekli anlaşmazlık çıkmıştır. Bu durum, 1660'lı ve 1670'li yıllarda özellikle Latin kilisesi mensuplarıyla Rum Ortodoks hıristiyanları arasında kanlı çatışmalara yol açmıştır. Ortodokslar'ın çoğunlukta olmalarına rağmen Latinler'in Avrupa Katolikleri'nin desteğini almaları bir başka gerginlik sebebi olmuştur. Fransa'nın Latin kilisesi lehine girişimlerini sürdürmesi ve Rum kilisesinin XVIII. yüzyılda Osmanlı merkez yönetimi üzerinde etkisini arttırarak Habeş, Süryanî ve Kıptî

kiliselerinin kendisine bağlanmasını sağlaması hristiyan mezhepleri arasındaki anlaşmazlıkları körüklemiştir.

XVIII. yüzyılda genel olarak Kudüs'ün şartları daha da ağırlaştı. 1702'de Kudüs sancak beyi tayin edilen Muhammed Paşa'nın vergileri arttırması ve vergi toplamada sıkı davranması Nakîbüleşraf Muhammed Hüseyinî'nin öncülüğünde bir isyana sebep oldu ve nakîbüleşraf iki yıl süreyle yönetimi fiilen ele geçirdi. Şam eyalet valisi 1705'te askerî güç kullanarak isyanı bastırabildi (Kudüs Şer'iyye Sicilleri, nr. 24, s. 3; nr. 268, s. 35; nr. 271, s. 24).

Yine XVIII. yüzyılda merkezî idarede görülen zaaf Kudüs'te iki yeni gelişmeye yol açtı. Birincisi, sancak beylerinin mahallî olarak güçlü aile mensuplarından tayin edilmesi, ikincisi de Kudüs'te bazı ailelerin prestij ve gücünün belirgin bir şekilde artmasıdır. Bu yüzyılda Kudüs sancak beylerinin çoğu Tûkan ve Nimr ailelerinden seçildi. Aynı şekilde bu dönemde Hüseyinî, Hâlidî ve Ebü'l-Lutf gibi aileler güçlendi ve Osmanlı yönetimi boyunca Kudüs yönetiminde etkili oldu. Çoğunlukla müftüler Ebü'l-Lutf ailesinden, nakîbüleşraflar Hüseyinî ailesinden, şer'î mahkeme üst görevlileri ve belediye başkanları da Hâlidî ailesinden seçildi. I. Meşrutiyet Meclisi'nde Kudüs'ü temsil etmek üzere Hâlidî ve Hüseyinî aileleri yarışmış, seçimi Yûsuf el-Hâlidî kazanmıştır. II. Meşrutiyet dönemi meclisinde ise Kudüs bu aile üyelerinden Rûhî el-Hâlidî ve Saîd el-Hüseyinî tarafından temsil edilmiştir.

Kudüs XVIII. yüzyılın sonunda beklenmedik bir tehdide mâruz kaldı. 1798'de Mısır'ı işgal eden Napolyon bir yıl sonra Gazze ve Remle'yi de ele geçirerek Kudüs'ün Akdeniz sahiliyle, ardından kuzeye doğru ilerleyerek Safed'i de ele geçirip Şam ile karayolu bağlantısını kesti. Bu gelişmeler Kudüs halkı tarafından tepkiyle karşılandı. Akkâ'da Cezzâr Ahmed Paşa'nın Fransız kuvvetlerine karşı galip gelmesi ve Mayıs 1799'da Fransızlar'ın bölgeden tamamen çekilmesi Kudüslüleri rahatlattı.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki siyasî gelişmeler Kudüs'ü etkiledi. 1807'de Kudüs'ü de içine alan isyan Sayda Valisi Süleyman Paşa tarafından bastırıldı. Bölgede gelişen Vehhâbî tehlikesine karşı 1810 yılında Sayda Valisi Süleyman Paşa Kudüs sancak beyliği görevini de üstlendi. 1821'deki Yunan isyanı Kudüs'te özellikle Rum Ortodokslar arasında hareketlenmelere yol açtı, ancak yetkililerin sıkı tedbirleriyle çatışma çıkması önlendi. 1825'te merkezî yönetimin zaafından yararlanmak isteyen Kudüs civarındaki bazı köyler askere gitmemek ve vergi ödememek için bir isyan başlattılar; Remle-Kudüs arasında etkili olan bedevî şeyhlerinden İbrâhim Ebû Goş'un da desteğini alarak kısa sürede şehri ele geçirdiler. Sayda Valisi Abdullah Paşa isyancıları ikna ederek 1826 sonlarında sükûneti sağlayabildi.

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa yönetimi döneminde (1831-1840) Kudüs'te önemli değişiklikler oldu. Onun katı uygulamaları, vergilerin arttırılması, silâhsızlandırma ve mecburi askerlik kararları 1834-1838 yılları arasında Kudüs merkezli bir dizi ayaklanmaya yol açtı. Aralık 1840'ta Kudüs tekrar Osmanlı yönetimine girdi. 1838'de Kudüs'te ilk konsoloslugu İngiltere açtı; bunu Prusya, Fransa, Avusturya ve Rusya konsoloslukları takip etti. Bu dönemde misyoner faaliyetleri de hız kazandı. 1841'de İngiliz-Alman Protestan piskoposluğu kuruldu, 1845'te Grek-Ortodoks patriği İstanbul'dan Kudüs'e taşındı ve 1847'de Latin patrikliği canlandırıldı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında da Avrupa kökenli kültürel, dinî, siyasî kuruluşlar Kudüs'teki yatırımlarını arttırarak sürdürdüler. Avrupa devletleri bir taraftan azınlıklar lehine baskılarını arttırırken diğer taraftan kendi aralarında nüfuz mücadelesine giriştiler. İngiltere, bilhassa yahudilerin hâmilliğini üstlenmeye çalıştığı gibi Kudüs ve çevresinde bir Protestan hıristiyan nüfusu oluşturdu; Fransızlar Katolik cemaat, Ruslar da Ortodoks gruplar üzerinde etkilerini yoğunlaştırdı. 1870'lerden sonra yahudi göçünün giderek artması, 1882 ve 1905'te iki büyük yahudi göç dalgası Kudüs'ün nüfus yapısını değiştirmeye başladı. Bu gelişmelere paralel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle dış kaynaklı yatırımlar şehrin yapılaşmasını sur dışına

taşırdı. Yahudiler eski şehrin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda, Araplar ise şehrin kuzey ve doğusuna doğru yeni yerleşim birimleri kurdular; sur dışında âdeta yeni bir şehir oluştu.

Osmanlı Devleti, Kudüs'ü birçok yönden derinden etkileyecek olan bu gelişmelere karşı bir taraftan Avrupa'nın müdahalelerini sınırlandırmaya, diğer taraftan da Kudüs şehrini modernleştirmeye çalıştı. 1863'te Kudüs Belediyesi teşekkül etti, sancak yönetimini düzenlemek üzere bir idare meclisi kuruldu. Kudüs Belediyesi şehrin temizliği, kanalizasyon sistemi, aydınlatılması, sokakların tanzimi ve ağaçlandırılması gibi alanlarda önemli hizmetler verdi ve 1891'de belediye hastahanesini hizmete açtı. 1886'da Kudüs polis gücü oluşturuldu. 1900'de Yafa Kapısı'nın yakınına bir sebil, kapının üzerine de saat kulesi inşa edildi. Müze ile Türkçe, Arapça ve Fransızca oyunların sergilendiği tiyatro da diğer kültürel yatırımlardandır.

Siyasî alanda son dönemin en önemli problemi yasa dışı yahudi göçü idi. Osmanlı Devleti, yahudi göçünü ve yahudilere toprak satışını engelleme girişimleri çerçevesinde birçok tedbir almasına rağmen mahallî ve milletlerarası kaynaklı sebeplerden dolayı tam anlamıyla başarılı olamadı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde siyonizm ve Filistin'e yahudi göçüne karşı yoğun çabalar sarfedildi. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle Kudüs'ün geleceği de köklü değişikliklere mâruz kaldı.

Kudüs'ün Osmanlı idaresi altındaki gelişme seyri hakkında veriler 1520'lerden itibaren başlar. Bunlardan biri olan nüfus yapısıyla ilgili kayıtlar XVI. yüzyıl boyunca yükseliş seyri takip etmiştir. Memlükler döneminde 10.000 civarında nüfusu bulunduğu tahmin edilen Kudüs, 932 (1525-26) tarihli Osmanlı sayımına göre on mahallede (Bâbü'l-Hitta, Bâbü'l-Kattânîn, Zerâine, Rîşe, Benî Hâris, Akabe-i Sit, Hâlidî, Şeref, Bâbü'l-Âmûd, Benî Zeyd) oturan 616 hâne (yaklaşık 3100 kişi) müslüman, içlerinde Melkitî, Süryânî ve Ya'kübîler'in yer aldığı 119 hâne (550-600 kişi) hıristiyan ve 199 hâne (1000 kişi) yahudi olmak üzere toplam 934 hâne (4700 kişi) nüfusa sahipti. On üç yıl sonra 945'te (1538-39) nüfus 1168 hâne, yetmiş beş bekâr

müslüman, 136 hâne, altmış altı bekâr hıristiyan ve 224 hâne, on dokuz bekâr yahudiden oluşuyordu (toplam 1528 hâne, 160 bekâr, tahminen 7900-8000 kişi). XVI. yüzyılın ortalarına doğru nüfus en yüksek seviyesine ulaştı. 961 (1554) yılı kayıtlarına göre sekiz mahallede 1987 hâne, 141 bekâr müslüman erkek nüfus yanında, 303 hâne 135 bekâr hıristiyan ve 324 hâne, on üç bekâr yahudi olmak üzere toplam nüfus 13.000 kişiyi geçti. Bu tarihlerde şehirde Döğër Türkmenleri'ne mensup bir grup da yerleşmişti (1538'de yirmi iki hâne, 1553'te on sekiz hâne). 970'te (1562-63) nüfus miktarı bir önceki sayıma göre biraz azalmayla hemen hemen aynı kaldı (toplam 2451 hâne, 249 bekâr, tahminen 12.600-12.800 kişi). Sadece müslümanlara yer verildiği anlaşılan 1005 (1596) yılı kayıtlarında 1444 hânenin mevcut olduğu, hıristiyan ve yahudi nüfus verilerinin noksan bulunduğu dikkati çeker. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan müslümanlar içinde Araplar yanında Anadolu, Kuzey Afrika, Hindistan ve Orta Asya ülkelerinden gelen müslümanlar da vardı. Özellikle Mağribî olarak geçen grup sayıca kalabalıktı. Hıristiyanlar ise Süryânî, Ya'kübî, Ermeni, Rum, Melkitî, Sırp, Frenk ve Gürcü gruplarından meydana gelmekteydi. Bu yüzyılda yahudi nüfusundaki kısmî artışın sebebi, Osmanlılar'ın İspanya'dan sürülen yahudilerin bir kısmına Kudüs'e yerleşme izni vermeleriydi. Yahudiler 1538'den itibaren üç mahalle halinde kaydedilmişlerdi. 1617'de Kudüs'e gelen Polonyalı Simeon burada on iki hâne yerli Ermeni, yirmi-otuz hâne Kıptî, az miktarda da Rum bulunduğunu; Ermeni, Rum, Frenk ve Sırp'lar'a ait olmak üzere dört manastırın yer aldığını yazar (Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, s. 128-129). 1660'ta Chevalier d'Arvieux halkın Arap, Türk ve yahudi dışında Frenk, Rum, Ermeni, Mârûnî, Gürcü, Kıptî, Habeş ve Keldânî hıristiyanlardan meydana geldiğini, fakat bunların Arap, Türk ve yahudilere nisbetle çok az sayıda olduğunu belirtir (Mémoires, II, 106-110). Şehri 1671'de etraflı şekilde tavsif eden Evliya Çelebi ise iç kalede Türk garnizonunun bulunduğunu ve yetmiş evin mevcut olduğunu, Hz. Dâvûd varoşundaki kırk hâne dışında 1000 evin sur içinde yer aldığını yazar (Seyahatnâme, IX, 463-466).

XVIII. yüzyılın sonunda da Kudüs'ün nüfusunun 14.000'i aşmadığı tahmin edilmektedir. Volney 1784'te şehrin nüfusunu 12.000 ile 14.000 arasında tahmin etmektedir (Travels, I, 304). A. Bonne, XIX. yüzyılın ilk yıllarındaki Kudüs nüfusunun 12.000 civarında olduğunu belirtir (Jerusalem in History, s. 220).

XIX. yüzyılda Kudüs'ün nüfusuna dair kaynaklar çoğalmaktadır. Osmanlı kaynaklarına göre 1849'da şehirde 6184 müslüman, 3744 hıristiyan ve 1790 yahudi olmak üzere 11.682 kişi yaşıyordu. 1850'den itibaren nüfusta giderek artış görüldü. 1870'te toplam nüfus 20.000, 1880'de 30.000 ve 1890'da 40.000 seviyelerine ulaştı. Bu son yıllarda şehirdeki yahudi nüfus sayısı oldukça arttı ve en kalabalık grup haline geldi. 1900'de 10.000 müslüman, 10.000 hıristiyan ve 35.000 yahudi olmak üzere toplam nüfus 55.000'i buldu. Osmanlı ve Avrupa kaynaklı nüfus rakamları arasında en önemli fark Avrupa kaynaklarında mübalağalı verilen yahudilerin sayısında ortaya çıkmaktadır. Bu farkın bir diğer sebebi de Osmanlı kaynaklarının Osmanlı vatandaşlarını esas alması dolayısıyla Kudüs'teki yabancı uyruklu ve yasadışı olarak orada bulunan yahudileri içermemesidir. Bazan da yahudi nüfusunun kasten abartıldığı görülmektedir. Siyonist teşkilât görevlisi Arthur Ruppın'ın 1914 yılı yahudi nüfusunu 45.000 göstermesi bunun açık örneğidir. Aynı yıllara ait Osmanlı nüfus istatistikleri 18.190 yahudi kaydetmektedir.

Ticarî ve ekonomik açıdan Kudüs fazla gelir kaynağına sahip değildi. Şehrin civarındaki tarım arazileri yetersiz ve sanayinin gelişmesi için gerekli miktarda ham maddeden mahrumdu. Ticarî açıdan da önemli ticaret yollarının dışında kalıyordu. Bütün bu olumsuzluklara karşı en önemli gelirleri dinî statüsünden kaynaklanmaktaydı. Hacıların ve turistlerin ziyaretleri el sanatlarına ve ticarete bir canlılık kazandırmaktaydı.

Osmanlı dönemi Kudüs'ünde tekstil ve boyacılık, dericilik, sabunculuk ve metal atölyeciliği dallarında sanayi üretimi dikkat çekmektedir. İthalât ve ihracat açısından bakıldığında sabun

Mısır'a, tahıl Mısır, Rodos ve Dubrovnik'e ihraç edilirken Mısır'dan pirinç, Şam'dan elbise ve kahve, İstanbul, Irak ve Çin'den bazı tekstil ürünleriyle halı ithal edilirdi. Kudüs gelirleri arasında vergilerin yanı sıra üç kutsal din mensuplarının bölgeye yaptıkları düzenli ziyaretler sırasında yapılan satışlar ve özellikle hediyelik eşya üretiminden elde edilen gelirler de zikredilebilir. Alman seyyahı Seetzen, 1806'da Kudüs'te faaliyet gösteren esnaf ve tüccar sayısının en az 700 olduğunu belirtmektedir (Reisen durch Syrien, II, 21-23). Kudüs'ün en önemli gelir kaynağı ise İstanbul ve Mısır'dan gönderilen surrelerdir. Dışarıdaki yahudilerin Kudüs'teki dindaşlarına bir nevi zekât gibi gönderdikleri paralarla Avrupa krallıklarının hıristiyanlara yaptıkları malî destekler de Kudüs için önemli gelir kaynaklarındandı.

Kudüs, 1850'lerden itibaren belirgin bir şekilde gelişmeye ve şehrin nüfusu artmaya başladı. İnşaat sektöründe önemli gelişmeler oldu ve işsizlik azaldı. Daha önce ciddi bir gelir kaynağı oluşturan sabun üretimi XIX. yüzyılın ikinci yarısında geriledi. Bu dönemde Kudüs'te satılan hediyelik eşyaların üretimi de Beytülahm'de yapılmaya başlandı. Osmanlılar'ın son döneminde Kudüs'e gelen yahudi sayısındaki artış şehrin ekonomik yapısını fazla değiştirmede.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulaşım sisteminde belirgin bir iyileşme gerçekleşti. 1865'te Kudüs telgraf sistemine kavuştu. 1868'de Kudüs-Yafa karayolu ve 1892'de Kudüs-Yafa demiryolu hizmete açıldı. Bu gelişmeler Kudüs'ün dış dünya ile ilişkilerinin gelişmesine, ziyaretçi sayısının artmasına ve ekonomik açıdan gelişmesine önemli katkı sağladı.

Kudüs'ün eğitim ve kültür hayatı da Osmanlılar döneminde önemini korumuştur. İslâm tarihi boyunca farklı müslüman ülkelerden gelen yüzlerce âlim Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmiş ve bir kısmı Kudüs'te yaşamayı tercih ederek şehrin ilmî hayatına katkıda bulunmuştur. Osmanlı döneminde devralınan İslâmî miras korundu. Kudüs ilmî cazibe merkezi olmayı sürdürdü. Şehirde kurulan medreseler vakıflarla desteklendi. Medreselerin etrafı tasavvufî hayat açısından da canlandı. Mescid-i Aksâ ve Şam Kapısı civarında birçok tekke ve zâviye yer

almakta, Mevleviyye, Şâzeliyye, Rifâiyye ve Ahmediyye gibi tarikatlar şehrin dinî ve kültürel hayatına belirgin katkı sağlamaktaydı.

XVIII. yüzyıldan itibaren Kudüs medreseleri ve kültür hayatı gerilemeye başladı. Bunun en önemli sebebi medreseleri ve kültürel hayatı canlı tutan vakıfların zayıflamasıdır. Kudüs'teki eğitim kurumlarını ve dinî-kültürel hayatı canlı tutan vakıflar sadece Kudüs ve civarında değil Anadolu, Mısır ve Suriye'de de bulunmaktaydı. Medreselerden başka bir çeşit eğitim kurumu sayılabilecek hankahlar, ribâtlar ve zâviyeler de vardı. Bütün bu kurumlarda dinî eğitim hâkimdi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında modern devlet okullarının yanı sıra misyoner okullarının da hızla arttığı görülmektedir.

Kudüs'ün eğitim ve kültürel hayatının en önemli kurumlarından biri de kütüphanelerdi. Bunların en eskisi Mescid-i Aksâ Kütüphanesi idi. Burada bulunan kitapların çoğu Haçlılar tarafından yakılmıştır. Bu kütüphanenin kitapları genel olarak Kur'an ve Kudüs üzerine yazılanlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Eşrefiyye ve Kâdiriyye gibi büyük medreselerin kendi kütüphaneleri mevcuttu. Memlûk ve Osmanlı sultanlarının Mescid-i Aksâ'ya hediye mushaf göndermeleri âdettendi (Kudüs Şer'iyeye Sicilleri, nr. 44, s. 500). Kudüs şer'iyeye sicilleri şehrin özel kütüphaneleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bunlardan birkaçı şöyle sıralanabilir: Muhammed İbn Büdeyr (a.g.e., nr. 272, s. 147), Hasan el-Hüseynî (a.g.e., nr. 267, s. 156-162), Beşîr el-Hâlidî (a.g.e., nr. 231, s. 65-66). Kudüs, tarihinin hemen her döneminde inşa faaliyetlerine sahne olmuştur. Özellikle Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde yapılan büyük binalar, camiler, medreseler, tekkeler, zâviyeler, ribâtlar ve hankahlar şehrin ekonomik hayatına önemli katkı sağlamıştır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında ise tarihinin altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde Kubbetü's-sahre'de gerçekleştirilen inşa faaliyetlerinin dışında Kudüs surlarının yapımı (1536-1540), vakıflar ve günde yüzlerce fakiri doyuran Haseki Sultan İmarethânesi zikredilmelidir.

Manda Yönetimi ve Sonrası. 1917 yılı Kudüs için bir kader yılı oldu. 2 Kasım'da Balfour Deklarasyonu ile İngiltere yahudilerin bölgede siyasî bir varlık oluşturmalarını destekleyeceğini açıkladı. 11 Aralık'ta da İngiliz askerleri Kudüs'e girdi. İngiliz işgali, Kudüs'teki sadece Haçlı işgaliyle kesintiye uğrayan yaklaşık 1200 yıllık müslüman yönetimini de sona erdirdi.

Aralık 1917'den itibaren Kudüs giderek İslâmî karakterini yitirmeye başladı. Bu dönemde yerli nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan müslüman ve hıristiyan Araplar'ın yerine yeni gelen yahudiler yerleştirildi. Kudüs 1917-1920 yılları arasında İngiliz askerî yönetiminde kaldı. 1920 San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin manda yönetimine verilmesiyle de 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar devam edecek İngiliz sivil yönetimi göreve gelmiş oldu. İngiliz yönetiminin yoğun yahudi göçüne izin vermesiyle Kudüs ve daha geniş mânada Filistin 1920, 1928, 1929, 1933 ve 1936'da bir dizi protesto, silâhlı ayaklanma, grev ve boykota sahne oldu.

İngiliz yönetiminde Kudüs köklü demografik, ekonomik ve kültürel değişiklikler yaşadı. Şehir içinde yahudi nüfusu Arap nüfusunu geçti. Ekonomik olarak da Araplar kendi imkânlarıyla, dışarıdan yoğun maddî destek alan yahudilerle mücadele etmek zorunda kaldı. Araplar ile yahudiler arasında dengelerin tamamen altüst olmasının doğurduğu problemleri çözemeyen İngiltere, 1947'de Birleşmiş Milletler'e sunduğu Filistin'i paylaşırma planında Kudüs'e milletlerarası bir statü verilmesini önerdi. 1948 Arap-İsrail savaşında İsrail Batı Kudüs'ü işgal etti. Ürdün ise eski şehri yani Doğu Kudüs'ü ele geçirdi. Böylece Kudüs Batı ve Doğu olmak üzere ikiye bölündü. İsrail, Ocak 1950'de Birleşmiş Milletler kararlarına aykırı olarak Batı Kudüs'ü başşehir ilân etti ve parlamento ile birlikte diğer önemli hükümet birimlerini oraya taşıdı. 1948'de 60.000 Arap nüfusuna karşılık yahudi nüfusu 100.000 dolayındaydı. Bu rakam 1967'de 197.000'e yükseldi. 1967 Arap-İsrail savaşında şehrin tamamını işgal eden İsrail, bazan aşırı güç de kullanarak şehri yahudileştirme çalışmalarına hız verdi. Yeni yerleşimlerin

şehri kuşatıcı şekilde planlanması ve özellikle Doğu Kudüs'te yoğunlaşarak bölgenin Arap nüfusunu geride bırakması dikkat çekiciydi. Birleşmiş Milletler'in birçok defa kınamasına ve karşı çıkmasına rağmen İsrail, Kudüs'ün Arap-İslâm karakterini zayıflatma politikalarına devam etti ve nihayet 21 Ağustos 1980'de doğusu ve batısıyla birleşik Kudüs'ün İsrail'in ebedî başşehri olduğunu ilân etti. 1987'de Araplar 475.000 kişilik Kudüs nüfusunun % 28'ini oluşturuyordu. Günümüzde nüfusu 600.000'e yaklaşmış olan (2000'li yıllara yaklaşıldığında 557.000) Kudüs şehrinin yaklaşık 4 km. uzunluğundaki surların çevrelediği eski kesiminde dar ve dolambaçlı sokakların varlığı ile dikkati çeken bir Ortaçağ şehri, bunun batısında modern cadde ve bulvarlarla farklı bir görünüş arzeden modern şehir yayılır. İsrail Devleti'nin kurulduğu yıllarda Ürdün'e ait olan eski kesimin 0,85 km²'lik yüzölçümüne karşılık yeni kesim, yani İsrail'de kalan kesim 28 km² genişliğindeydi. Günümüzde modern kesim kuzey, batı ve güneye doğru genişlemesine devam etmiş, her iki kesimin toplam yüzölçümü 100 km²'yi biraz geçmiştir. Bugün özellikle turizm merkezi olan Kudüs'te ağır sanayi gelişmemiştir. Hafif sanayi kollarından elmas kesilmesi, mobilya yapımı, kimya ve ilaç sanayii, dokuma ve hazır giyim sanayii gelişme yolundadır.

İsrail'in Kudüs ve Filistin'de Araplar'ın haklarını kısıtlayıcı politikaları 1987'de Batı Şeria'da "intifâda"ya yol açtı. 1990'lı yıllarda da Kudüs'ün Arap/İslâmî yapısını değiştirmeye yönelik politikalara devam edildi. Tarihî mekânların yıkılması, Arap gayri menkullerine el konulması, çeşitli sebeplerle Araplar'ın şehri terketmesinin sağlanması gibi politikalar sonucu Kudüs'teki yahudi mülklerinin birkaç kat arttığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

BA, TD, nr. 522, s. 21, 29; nr. 602.

Kudüs Şer'iyeye Sicilleri, nr. 24, s. 3; nr. 31, s. 277-282; nr. 44, s. 500; nr. 45, s. 19; nr. 70, s. 18-50; nr. 231, s. 65-66; nr. 267, s. 156-162; nr. 268, s. 35; nr. 270, s. 18-50; nr. 271, s. 24, 31; nr. 272, s. 77-78, 147; nr. 280, s. 4, 32, 33, 358-359.

3 Numaralı Mühimme Defteri (nşr. Nezihi Aykut v.dğr.), Ankara 1993, s. 215, 216-218.

6 Numaralı Mühimme Defteri (nşr. Hacı Osman Yıldırım v.dğr.), Ankara 1995, I, 30-36, 39, 63-64; II, 291.

Jerusalem Haram, Cairo 1925-27, nr. 30, 144, 155, 219.

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Salnâmesi, Dersaadet 1266, s. 85; (1282), s. 72, 176; (1290), s. 154; (1334), s. 776-778.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi: 1608-1619 (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 128-129.

Evliya Çelebi, Seyahatnâme, IX, 463-466.

Ch. d'Arvieux, Mémoires, Paris 1735, II, 106-110.

U. J. Seetzen, Reisen durch Syrien, Palastina etc., Berlin 1854-59, II, 18, 21-23.

Mehmet Re'fet Paşa, Seyahatnâme-i Arz-ı Filistin, Dımaşk 1305, tür.yer.

M. van Berchem, Corpus inscriptionum arabicarum: I: Jerusalem Ville, Cairo 1922-23, II.

Ahmet Reşit Rey, Gördüklerim - Yaptıklarım: 1890-1922, İstanbul 1945, s. 82-102.

U. Heyd, Ottoman Documents on Palestine: 1552-1615, Oxford 1960, tür.yer.

Ârif el-Ârif, el-Mufaşşal fî târîhi'l-Kuds, Kudüs 1961, s. 70, 124, 176.

M. C. F. Volney, Travels through Syria and Egypt, London 1772, I-II, tür.yer.

M. M. ed-Debbâğ, Bilâdü'nâ Filistîn, Amman 1973, I, 241-270.

A. Cohen, Jerusalem in the 18th Century, Jerusalem 1973, tür.yer.

- a.mlf., "The Walls of Jerusalem", *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis* (ed. C. E. Bosworth v.dğr.), Princeton 1989, s. 467-477.
- a.mlf. – B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, s. 92-94.
- Y. Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns in Palestine during the First Eighty Years of the Nineteenth Century according to Western Sources", *Studies on Palestine During the Ottoman Period* (ed. M. Ma'oz), Jerusalem 1975, s. 50-53.
- a.mlf., "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, sy. 65 (1975), s. 262.
- İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1650*, İstanbul 1978, s. 141, 158, 189.
- B. Abu-Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19th Century", *The Palestinians and the Middle East Conflict* (ed. G. Ben-Dor), London 1979, s. 21-32.
- a.mlf., "Jerusalem in the Tanzimat Period", *WI*, XXX (1990), s. 1-44.
- Mehmet İpşirli – M. Dâvûd et-Temîmî, *Evkâf ve emlakü'l-müslimîn fi Filistîn*, İstanbul 1982, s. 20-56.
- H. Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem: 1890-1914*, Berlin 1985, tür.yer.
- R. Kark, "The Contribution of the Ottoman Regime to the Development of Jerusalem and Jaffa, 1840-1917", *Palestine in the Late Ottoman Period* (ed. D. Kushner), Jerusalem 1986, s. 46-58.
- Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 4-14.
- Kâmil Cemîl el-Aselî, *Mekânetü'l-Ḳuds fi târîhi'l-'Arab ve'l-müslimîn*, Amman 1988.
- Jerusalem in History* (ed. K. J. Asali), Essex 1989, s. 200-278.
- J. MacCarthy, *The Population of Palestine*, New York 1990, tür.yer.

Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları (nşr. F. Rezan Hürmen), İstanbul 1993, I, 73-150.

Orhan Kılıç, Osmanlı Devletinin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Elazığ 1997, s. 57, 139-142.

Dror Ze'evi, Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi (trc. Serpil Çağlayan), İstanbul 2000, tür.yer.

A. Rafeq, "The Political History of Ottoman Jerusalem", Ottoman Jerusalem (ed. S. Auld – R. Hillenbrand), London 2000, s. 25-36.

a.mlf., "The 'Ulema' of Ottoman Jerusalem (16th-18th Centuries)", a.e., s. 45-51.

Klaus Kreiser, "The Place of Jerusalem in Ottoman Perception", a.e., s. 53-56.

Khairiah Kasmieh, "The Leading Intellectuals of Late Ottoman Jerusalem and their Biographies", a.e., s. 37-44.

G. Hintlia, "The Commercial Life of Ottoman Jerusalem", a.e., s. 229-234.

Abdülazîz İvaz, "Mutaşarrıfiyyetü'l-Şuds fî evâhîri'l-'ahdi'l-'Oşmânî", Palestine Affairs, IV, Beirut 1971, s. 126-141.

D. Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", MES, XXIII/3 (1987), s. 274-290.

A. Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", a.e., XXVIII/1 (1992), s. 1-65.

F. Buhl, "Kudüs", İA, VI, 962-964.

S. D. Goitein, "al-Şuds", EI2 (İng.), V, 333-339.

Maddenin bu bölümü TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2002 yılında Ankara'da basılan 26. cildinde, 334-338 numaralı sayfalarda yer almıştır.